

STUBBORN

KIRISH

Har bir millat va xalqning kamolotida ona tilining o`rni benihoya kattadir.

Bizning yurtimizda ham istiqqloldan so`ng o`zbek tilini har jihatdan yuksaltirishga e'tibor qaratildi. Bugungi kunda esa Respublikamizda til aloqalari masalalari davlat ahamiyatiga ega bo`lgan jiddiy ijtimoiy muammolardan biri sifatida namoyon bo`lmoqda. O`zbekiston Respublikasining mustaqil davlat sifatida jahon siyosiy, iqtisodiy maydondagi o`rni, zamonaviy ilm-fan, texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanishi, elektron pochta, uyali aloqa vositalari, internet tarmoqlarining hayotimizga kirib kelganligi; o`zbek xalqining boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, ma'daniy, siyosiy aloqaga kirishuvi til aloqalarining jadallahuviga imkoniyat yaratmoqda.

V. Yu. Rozensveyg ta'kidlaganidek, “... qiyosiy- tarixiy tadqiqotlar munosabati bilan tilshunoslar e'tiborini o`ziga jalb qilgan til aloqalari bugungi kunda nafaqat lingvistikaning sof nazariy masalasi, balki jamiyat va davlat darajasidagi siyosiy masalalaridan biriga aylandi.”¹

Xalqaro munosabatlarning intensivlashuvi til aloqalarining yanada jadallahuviga olib kelishi tabiiy hol. Mazkur jarayon to`xtovsiz sodir bo`lib boradi, hech qanday chegara, cheklowlarni tan olmaydi, chunki u jamiyat ehtiyojlari rivojlanishining obektiv qonunlariga asoslanadi. Yuqoridagi faktorlar turli tillarda har xil shakl va darajada sodir bo`ladi.

Darhaqiqat, dunyoda nimaiki mavjud mo`jizalar borbo`lsa, bari-barisi parvarishga, asrab-avaylanishga muhtoj. Bevosita til ham. Bunda eng katta mas'uliyat tilshunoslar zimmasiga yuklanishi, tabiiy. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ham aynan shuni nazarda tutib, o`zlarining “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch” asarida quyidagi fikrni keltirib o’tganlar: “Biz ajdodlardan avlodlarga o`tib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida ona tilimizni asrab- avaylashimiz, uni boyitish, nufuzini yanada oshirish ustida doimiy ishlashimiz zarur. Ayniqsa, fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari, bank-moliya tizimi kabi o`ta muhim sohalarda ona

¹ Розенцевейг В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов. – В кн: “Новое в лингвистике”, вып.VI.-

tilimizning qo`llanish darajasini kengaytirish, etimologik va qiyosiy lug`atlar nashr etish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish, bir so`z bilan aytganda, o`zbek tilini ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish va milliy o`zlikni, vatan tuyg`usini anglashda ezgu maqsadlarga xizmat qilishi, shubhasiz.”²

Mavzuning dolzarbliji.

Ma`rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy aytganidek: “ ~~Har~~ bir millatning dunyoda borlig`ini ko`rsatadurgon oyinai hayoti til va abbiyotidur. Milliy tilni yo`qotmak- millat ruhini yo`qotmakdur.” Haqiqatdan ham ona tili milliy ma`daniyatning oynasi uni saqlovchi xazina hamdir. Zero, millat hayotini til bilan bog`liq an'analar, ma`naviyat va madaniyatni saqlash va qayta tiklash va masalasi tilga alohida e'tibor qaratilgan taqdirdagina amalga oshishi mumkin. Til nafaqat odamlarning ming yillar davomida shakllangan dunyoqarashi va mentalitetiga asoslangan, balki millatning kelajagini uning dunyodagi o`rnini aniq- ravshan belgilab berishga xizmat qiladigan, kechagi va ertangi kuni o`rtasida o`ziga xos muloqot vostasi bo`lishga qodir qadriyatdir.

Bugungi kunga kelib o`zbek tili ancha yuksalgan bo`lsa-da, haligacha uning tadqiqi borasida muammolar talaygina. O`zbek tilining qarindosh va noqarindosh tillar bilan mayjud kontaktlari, bilingvizm va u bilan bog`liq hodisalarini tadqiq qilish o`zbek tilshunoslari oldida turgan eng muhim dolzarb muammolaridan biridir. O`zbek tilshunosligida til aloqalari, ularning bir-biriga ta`siriga bag`ishlangan maxsus nazriy ishlar yaratilmagan. Bu esa til sohasida bilingvizm va interferensiya tushunchasi bilan bog`liq bo`lgan ishlarni olib borishga turki bo`lmoqda.

Xalqlar o`rtasida til kontaktlarining kuchayishi jahon tilshunosligida bu masalani yanada chuqur va atroflicha tadqiq etish zarurligini ko`rsatmoqda. “ Tillarning to`qnashuvi tarixiy zarurat bo`lib, ular o`zaro bir biriga ta`sir etmay qolmaydi.”³ deb alohida ta`kidlaydi fransuz tilshunosi J.Vandries.

² I.A Karimov Yuksak ma`naviyat- yengilmas kuch. Toshkent,2008.24b

³ Вандриес.Ж. Язык.- Москва: Соцэкгиз, 1968.-С.257

Bu gapning tasdiqini biz interferensiya hodisasi misolida ko`rishimiz mumkin. O`zbek lisoniy hamjamiyatida interferensiyaning voqealanishi salbiy hodisa sifatida baholanishi va uni to`laligicha o`rganilmaganligi ishning dolzarbligidan dalolat beradi.

Ishning o`rganilganlik darajasi.

Interferensiya hodisasi tilshunoslar, fiziklar, psixologlar hamda biologlar tomonidan o`rganilgan. Lingvistik interferensiya haqida turli maqolar mavjud bo`lib, uning mohiyati, bilingvizimga munosabati kabi masalalar yoritilgan. . Jahon va Yevropa tilshunoslida til kontaktlari muammolari G. Shuxardt, I.A.Boduen de Kurtene, G.Paul, L.Blumfield, A.Martine, U.Vaynrayx, L.V.Shcherba, V.Yu.Rozensveyg, V.A.Avrarin, Ye.M.Vereshchagin kabi zabardast tilshunoslar asarlarida yoritilgan. O`zbek tilshunoslida Alisher Navoiy, Abdurauf Fitrat, Ye.D.Polivanov, A.K.Borovkov, F.Abdullayev, U. Tursunov, V.V.Reshetov, M.M.Mirzayev, K.Yusupov, K.Raxmonberdiyev, N.G`ulomova, H.G`ulomovlarning tadqiqotlarida til aloqalari, xususan, bilingvism haqida amaliy ahamiyatga molik fikrlar bor, ammo mazkur ishlarda bilingvism mohiyati va til interferensiyasining nazariy tomonlari haqida fikr yuritilgan emas. M. Zokirovning lingvistik “ Lingvistik interferensiya va uning o`zbek-tojik bilingvismida namoyon bo`lishi” nomli dissertatsiyasida interferensiyaga to`xtalib o`tilgan.

Ushbu dissertation ish bilingvism va til interferensiyasining nazariy masalalari, o`zbek-tojik tillari o`zaro alokalarining ta`siri, bu ta`sirning ikki tilning turli satxlarida namoyon bo`lishi masalalarini tadkik; etishga bag`ishlangan.

Ishning obyekti va predmeti.

Bitiruv malakaviy ishiga tayanch obyekt sifatida “ interferensiya” tushunchasini ifodalovchi terminlar, bilingvism hodisasi asos qilib olindi. Tilimizning boyishi va takomillashishiga xizmat qilayotgan turli xil maqola, badiiy matnlar, jonli so`zlashuv nutqi ushbu ish ishiga asosiy predmet vazifasini o`taydi.

Ishning maqsadi va vazifalari.

STUBBORN

**I BOB. INTERFERENSIYA—SOTSIOLINGVISTIK HODISA
SIFATIDA**

1.1.Interferensiyaning o‘rganilishiga doir masalalar

Til paydo bo`libdiki, necha ming yillardan beri odam bolasi sabr-u sinoatga to`la bu xilqat oldida hayrat barmog`ini tishlashdan tolmaydi. Chunki inson tili benihoya murakkab, benihoya ko`p tomonlama, benihoya o`ziga xos mustahkam va muntazam hodisadirki, uning barcha jihatlarini yaxlitligicha va birdaniga tasavvur qilishga ko`pincha inson aqli ojizlik qiladi. Dunyo tilshunosligiga nazar tashlaydigan bo`lsak, til deganda hodisaga xilma-xil shu bilan birga, bir-biridan farqli yondashuvlar yuzaga kelganini kuzatishimiz mumkin. Albatta bunday yondashuvlar uchun tilning muayyan bir jihatni asos qilib olingan va aynan ana shu bir jihatning xususiyatlarini ochishga harakat qilingan, tilning butun murakkab mohiyatga daxldor barcha o`ziga xosliklari ana shu jihatdan kelib chiqqan holda tadqiq qilingan.

Ilmiy adabiyotlarda tillardagi o`zaro ta`sir, ona tili bilan bir qatorda ikkinchi tilni o`rganish sur`ati genetik qarindoshlik va tipologik yaqinlik darajasiga bog`lik degan qarashlar bor. B.V.Gornung bunday qarashlar asosida tillarning o`zaro ta`sirini:

- 1) qarindosh bo`lmagan tillarning o`zaro ta`siri;
- 2) uzoq qarindosh tillarning o`zaro ta`siri;
- 3) yaqin qarindosh tillarning o`zaro ta`siri tarzida guruhlarga ajratishni taklif qiladi. A.I.Xolmogorov esa til assimilyasiyasining sur`ati o`zaro aloqaga kirishgan tillarning yaqinlik darajasiga bog`lik deb ta`kidlaydi.⁴

Genetik va tipologik yaqinlik darjasini bir tilning boshqa tilga struktur ta`siri jarayonlarining o`tish tabiatini va o`zlashish sur`atiga ta`sir qilishi mumkinligi shak-shubhasizdir. Ammo bu qonuniyat universal emas. Masalan, o`zbek tilida arab, tojik, rus tili kabi noqarindosh tillardan olingan o`zlashmalar mikdori ko`p. Xuddi shuningdek, arman tillarida ham hind-yevropa tillariga qaraganda, iber-kavkaz tillaridan olingan o`zlashmalarning miqdori ko`proqdir. Ingliz tilidagi roman, rumin tilidagi slavyan elementlari esa mazkur tillar lug`at tarkibining 40-50% ni tashkil qiladi. Chamasi, til ta`sirining genetik yaqinlik darjasiga

⁴ Аврорин В.А Проблемы изучения функциональной стороны языка.- Ленинград: Наука:1975.-С.154

bog`liqligi juda orttirib va soddalashtirib yuborilgan. Bu yerda hal qiluvchi omillar umuman boshqadir. Ular ichida birinchi o`rinni genetik-tipologik yaqinlik emas, balki mazkur tillarda so`zlovchi xalqlar o`rtasidagi hududiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar egallaydi. Bu haqda M.A.Borodina: «Birinchi qarashda qanchalik g`ayriiddiy ko`rinmasin, qo`shti qarindosh tillar, qo`shti o`zga strukturali tillarga qaraganda til o`zgarishiga kamroq ta`sir qiladi,»-deb yozadi. U o`z fikriga izoh, berib: «Ikki har xil sistemadagi tillarning o`zaro ta`siri birinchi navbatda muloqot, o`zaro tushunish ehtiyoji bilan bog`liq. Ikki qarindosh til bir-biriga qanchalik yaqin va o`xshash bo`lsa, so`zlovchilar uchun ular qisqa amaliy muloqotdan so`ng shunchalik tushunarli bo`ladiki, o`zaro ta`sirga hech qanday hojat qolmaydi.»⁵

Bu esa qarindoshlik tillarning o`zaro ta`siri jarayonlariga hech qanday aloqasi yo`qligini ko`rsatadi. Ushbu holat sabablari millatlararo kontaktlar tabiatini va mazkur alokalar keltirib chiqaradigan muayyan ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga bog`liqdir.

Xalqlar o`rtasida til kontaktlarining kuchayishi jahon tilshunosligida bu masalani yanada chuqur va atroflicha tadbiq etish zarurligini ko`rsatmoqda. Fransuz tilshunosi J. Vandriyes atyganidek, tillarning to`qnashushi tarixiy zaruriyat bo`lib, ular o`zaro bir - biriga ta`sir etmay qolmaydi. **To`qnashuv, uchrashuv** so`zlari **kontakt** terminining tuliq; ekvivalenti bo`la olmasligi sababli, bu tushuncha uchun o`zbek tilshunosligida ham **kontakt** so`zini qo`llash maqbul deb hisoblaymiz.

Til kontaktlari o`zi nima?

Ikki va undan ortik tillarning fonetik, leksik-semantik hamda sintaktik tuzilishiga ta`sir qiluvchi tillarning o`zaro aloqalari va munosabatlari **til kontaktlari**⁶ hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ikki va undan ortiq tillarning til sathlari o`rtasidagi o`zaro munosabati va ta`siri tushunchasi ostida til aloqalari

⁵ Avrorin V.A Ko`rsatilgan asas

⁶ Лингвистический энциклопедический словарь.-Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002.-С.237.

ifodalagan hodisalar anglanadi. Shu o`rinda til kontaktlari va kontakt til atamalarini o`zaro farqlash lozim.

Kommunikat va kommunikant o`rtasidagi o`zaro lingvistik munosabatni yuzaga chiqaruvchi til *kontakt til*⁷ deb hisoblanadi. Bunda ikki holat o`zaro farqanadi:

1. Kontakt til - aloqaga kirishgan millatlardan birining tili. Mazkur jamiyatdagi lingvokommunikativ muloqot vaziyatga ko`ra birinchi yoki ikkinchi millat tilida bo`lishi mumkin.
2. O`zaro aloqaga kirishuvchi har ikki millatning tillari ham kontakt til hisoblanmasligi mumkin. Bunda kommunikativ munosabat uchinchi til orqali amalga oshiriladi. Bunday holatlarda kontakt til vositachitil⁸ deb yuritiladi.

Til aloqalari tushunchalarini ifodalovchi terminlardan yana biri *bilingvizmdir*. *Bilingvism* (ikkitillilik, zullisonaynlik) ikki tilda bemalol muloqot qilish, ikki tilning sohibi bo`lishdir. Ikki tilda o`zaro kommunikativ munosabatga kirishuvchi shaxslar *bilingvlar*⁹ hisoblanadi. Til interferensiyasi ham shunday terminlardan biridir. *Til interferensiyasi* ona tiliga xos xususiyatlarni ikkinchi tilda ixtiyorsiz ravishda qo`llab yuborishdir.

Til konvergensiysi termini esa tillarning tarixiy bog`lanishi, kontaktlar (to`qnashuv) natijasidagi yaqinlashuv va o`xshashlikning paydo bo`lishini ifoda etib, qarindosh hamda noqarindosh tillarda yuz beradi.

Til divergensiysi tushunchasi ostida esa qarindosh tillarning birliklari orasidagi o`zaro uzoqlashuvi (masalan, fonemalarning bo`linishi) anglanadi. Masalan, qadimgi turkiy tillardagi *t* fonemasining *t* va *d* ga bo`linishi: *tog`*(o`zb.) – *dag`*(azarb.), *tog`a* (o`zb.) - *dai* (azarb.)

Til konvergensiysi va divergensiysi o`zaro zid hodisalardir. Demak, til konvergensiyasidagi yaqinlashuv va o`xshashlik til divergensiyasidagi uzoqlashuv va noo`xshashlik bilan o`zaro oppozisiyaga kirishadi.

⁷ Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты.- Ленинград: Наука, 1972.-С.3.

⁸ Розенцвейг В.Ю. Шу асар

⁹ Розенцвейг В. Ю. Шу асар

Adstrat turli xalqdarning uzoq vaqt davomida bir mintaqada hamda til kontaktlari sharoitlarida yashashi natijasida shakllangan til sistemasining umumiy belgilar majmuidir. Masalan, o`zbek va tojik, o`zbek va rustillari o`rtasidagi o`zaro aloqalar va ta'sirlar til sistemalarining umumiy belgilari uchun namuna bo`ladi. Bunda har ikki tildagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga xos umumiyliliklar adstrat sanaladi.adstrat jarayonida etnik assimilatsiaya va bir tilning ikkinchisi ichida yo`qolib ketish hodisasi sodir bo`lmaydi.¹⁰

Til aloqalari tizimida *substrat*¹¹ va *superstart*¹² terminlari ham qo`llaniladi. Ikki tilning o`zaro chatishuvi natijasida mag`lub til elementlarining g`olib til strukturasidagi belgilari *substrat* va *superstrat* hodisalari deb yuritiladi. Substrat keng etnik aralashuv va ikki tillilik orkali mahalliy xalq tilining kelgindilar tiliga singib ketishidir. Masalan, miloddan avvalgi III-II asrlarda rimliklar Iberiya (bugungi Ispaniya) hamda Galliyani (bugungi Fransiya) bosib olishgan. Mazkur hududlarda mahalliy til-lotin tili bilingvizmi vujudga keladi. Rimliklar ta'sirida mahalliy til-lotin tili bilingvizmi davri mahalliy xalqlarning to`liq lotin tiliga o`tishlari bilan yakunlanib, lotin tili negizida hozirgi zamon ispan va fransuz tillari shakllangan. Mazkur tillarda mavjud iber (ispan tilida) va gall (fransuz tilida) tillarining elementlari substrat hodisasiga misol bo`la oladi¹³. Kelgindi etnik guruhlar tilining mahalliy tilda qoldirgan belgilari superstrat deb yuritiladi. Milodiy V asrda frank kabilalari hozirgi Fransiya hududlarini bosib olishgan. Mahalliy xalq bilan aralashuvi natijasida franklar mahalliy xalq urf-odatlari, yashash tarzi va tilini qabul kilishgan. Turkiy bulg`or urug`lari Bolkon yarim orolida slavyan kabilalarini bo`ysundirganda o`xshash hodisa sodir bo`lgan. Hozirgi Bolgariya hamda Fransiya davlatlarining nomi ham superstrat hodisasining faktidir. Superstrat va substrat hodisalari, asosan, tilning fonetik, grammatik, qisman leksik sathlarida namoyon bo`ladi. Biroq mazkur tushunchalarni tildagi o`zlashma so`zlar qatlami tushunchasidan farqlash zarur bo`ladi. Chunki so`z

¹⁰ Лингвистический энциклопедический словарь.- Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С.19

¹¹Лингвистический энциклопедический словарь. - Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С.497

¹²Лингвистический энциклопедический словарь. - Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С.499

¹³ Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. - Воронеж: Воронежский университет, 1968. – С.65

o`zlashtirishdan farqli ravishda, substrat va superstrat hodisalari ikki tildan biri mag`lub bo`lishi hamda barcha til sathlarini kamrab oluvchi til aloqalari bilan bog`likdir. Substrat nazariyasi XIX asr boshida Ya.Bredsdorf qarashlari asosida paydo bo`lib, hind-yevropa tilshunosligi tarixida katta rol o`ynadi. Boshqa til oilalari tillarini o`rganishda bu nazariya hozirda ham o`z ahamiyatini yo`qotgani yo`q.

Til aloqalari paradigmatic qatoridagi terminlardan yana biri *diglossiya*¹⁴dir. Bir paytda jamiyatda mavjud bo`lgan, turli funksional sohalarda qo`llaniladigan ikki til yoki bir tilning ikki shaklidan foydalanish diglossiya deb yuritiladi. Diglossiyada jamiyatda mavjud bo`lgan ikki til yoki tilning ikki shaklidan foydalaniladi. Bir tilning ikki shakli tushunchasi ostida til va shevadan foydalanish jarayonini anglash mumkin. Matbuot tili uchun adabiy tildan, og`zaki nutq uchun esa shevalardan foydalanish jarayoni diglossiya hodisasiga misol bo`la oladi. Shuningdek, o`zbek-tojik, o`zbek-rus va o`zbek-ingлиз tillaridan nutq vaziyatiga ko`ra foydalanish ham diglossiya shaklida bo`lishi mumkin. Kommunikantlar mакtabda (o`qish o`zbek tilida olib boriladi) o`zbek tilida muloqot qiladi, oilada tojik, rus tilida so`zlashadi. Demak, nutqiy jarayonga xos diglossiyada tilning ijtimoiy funksiyasi asosiy omil hisoblanadi.

Adstrat, substrat, superstrat, diglossiya, interferensiya hodisalari haqidagi ma'lumotlar til kontaktlariga alokador o`zbek tilshunosligidagi nazariy bo`shliqni to`ldirish uchun xizmat qiladi.

Yevropa tilshunosligida til kontaktlari masalalari bilan tilshunoslari XIX asr oxirlaridan shug`ullana boshlaganlar. Xususan, G.Shuxardt va I.A.Boduen de Kurtene bir-biridan mustakil ravishda «tillarning aralashuvi» degan tushunchani tilshunoslikka olib kirganlar.¹⁵ G.Shuxardtning fikricha, «til aralashuvining imkoniyatlari hech qanday cheklanishlarni bilmaydi; u tillar orasida ham maksimal, ham minimal farqlanishga olib kelishi mumkin»¹⁶. Boduen de

¹⁴Лингвистический энциклопедический словарь. - Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С.136

¹⁵Шухардт Г. Избранные статьи по языкоznанию. - Москва: Иностранныя лит., 1950. – С. 175; Бодуэн де

¹⁶Шухардт Г. Избранные статьи по языкоznанию. - Москва: Иностранныя лит., 1950. – С. 175; Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкоznанию. Т.1- Москва: Акад. наук СССР, 1963. – С. 362-372.

Kurtene qarindosh tillarni qiyosiy-tarixiy metod asosida tavsiflash bilan bir qatorda genetik jihatdan bog`lanmagan, geografik va ijtimoiy-tarixiy yondosh tillarni tavsiflashni til nazariyasining prinsipial vazifasi deb hisoblagan¹⁷

G.Paul ham tillarning aralashuvi terminini qo`llaydi. U mazkur termin ostida bir tilning boshka tilga ta`siri, bir shevaning o`zga shevaga ta`siri, shuningdek, rivojlanishining oldingi bosqichlarida yo`qotgan xususiyatni tilda yana qayta o`zlashtirilishi kabi hodisalarni tushunadi. G.Paul tillarning o`zaro ta`siri haqidagi fikrlarga munosabat bildirgan holda, o`z navbatida bilingvizmning paydo bo`lish jarayoni, sabab va oqibatlari, ta`sir darajasi xususida atroflicha to`xtalgan. Shuni alohida ta`kidlash kerakki, asosan, u dikkatini tilning leksik sathiga qaratgan. Til aloqalarining boshqa sathlarga ta`siri haqida esa umumiy fikrlarni aytish bilan chegaralangan.¹⁸

L.Blumfild ham G.Paul kabi asosiy diqqatini bilingvizm sharoitidagi olinmalarga karatadi. Substrat hodisasiga oid tanqidiy fikrlar bayon qiladi, ya`ni fonetik sistemaga tashqi ta`sir haqidagi fikrlar zaifligini alohida ta`kidlaydi. Birok tildagi obyektiv faktlar uning bu fikri to`g`ri emasligini ko`rsatadi. L.Blumfild bilingvizmning tabiatini, turlari kabi masalalarga, negadir, e'tibor bermaydi.

Tillar aralashuvi termini o`zining mavhumligi sababli ko`p tilshunoslar tomonidan tanqid qilinadi.

Hozirgi zamon jahon tilshunosligida ***tillarning aralashuvi*** termini o`rnida ***til kontaktlari*** birikmasi keng qo`llanib, ushbu termin tilshunoslikka A.Martine tomonidan birinchi marta kiritildi, U.Vaynrayx tomonidan esa ommalashtirildi.¹⁹

L.V.Sherba til kontaktlariga alokador nazariy ishlarida tillarni qiyosiy aspektida o`rganishning ahamiyati nihoyatda katta ekanligi, bilingvizmning umumiy-nazariy jihatlari, mohiyati, ko`rinishlari, turli hududlardagi o`ziga xos xususiyatlari, bilingvizmning individ uchun ahamiyati yuqori bo`lishi haqidagi

¹⁷ Бодуэн де Куртенэ И.А. Курс археологии – С. 362-372.

¹⁸ Пауль Г. Принципы истории языка. - Москва: Иностранная литература, 1960. – С.459-473.

¹⁹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Ленинград: Наука, 1974. –С. 506-522

qarashlarini bayon qiladi. Bu ishlarda rus va fransuz tillari tadqiqot obyekti sifatida tahlil qilinadi

V.A.Avrarin til vaziyati (birtillilik, ikkitillilik, ko`ptillilik) va mohiyati, bilingvizmning ijtimoiy, psixologik va lingvistik tomonlari, shaxsning ona tili va ikkinchi tilga bo`lgan munosabati (interferensiya) kabi masalalarga batafsil to`xtaladi.²⁰ V.A.Avrorinning bilingvism xususidagi qarashlari umumnazariy ishlardan biri hisoblanib, unda til faktlarining tadkqiqlida psixolingvistik aspekt ustivorlik qiladi.

Psixolog Ye.M.Vereshchagin asosiy e'tiborni bilingvism hodisasini psixologik nuqtai nazaridan tahlil qilishga qaratadi va bu masalada o`zining aniq pozisiyasini belgilaydi. U bilingvizmni **reseptiv, reproduktiv, produktiv** ko`rinishlarga ajratadi. Bilingvizmning bunday tasnifi til va tafakkur masalalari bilan uzviy bog`lik bo`ladi. Chunki tasnifning boshlang`ich tamoyili sifatida olim dastlab ruhiy imkoniyatni asos kilib oladi, keyin esa tasnif tamoyili lingvistik mezon bilan almashadi. Bizningcha, Ye.M.Vereshchagin bilingvizmning reseptiv, reproduktiv, produktiv kabi ko`rinishlarini ajratishda juda to`g`ri usulni tanlaydi. Bilingvizmning reseptiv ko`rinishida birinchi til o`zaro kommunikativ munosabat nuqtai nazaridan bir umumi paradigmani hosil qiladi, biroq ikkinchi til nuqtai nazaridan paradigmaga xos umumiylit o`rnini bilingvism paradigmasisiga xos xususiylik oppozisiyasi egallaydi. Masalan, axborot o`zbek tilida bayon qilinadi, tinglovchi axborotni to`liqqabul qiladi. Axborotning javobi esa rus, tojik(o`z ona tilida)tilida qaytariladi.

Reproduktiv bilingvizmda esa axborot o`zbek tilida ifodalanadi, tinglovchi bayon qilingan axborotni o`zbek tili modeli asosida qabul qilib, tafakkurda unga ikkinchi bir tilni modelini tanlaydi. Nutqiy jarayon esa sof o`zbekcha model bilan amalga oshiriladi. Mazkur jarayonda har ikki tilga xos modelda kuchli interferensiya holatlari kuzatiladi. (Ishda bu haqda to`liq ma'lumot beriladi.)

²⁰ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. - Ленинград: Наука, 1975. -С.124-156.

Bilingvismning produktiv ko`rinishida esa o`zaro kommunikativ munosabatga kirishish uchun so`zlovchi va tinglovchi ongida har ikki tilga xos model qurish imkoniyatlari yuqori darajada bo`ladi. Bilingvismning buko`rinishida suhbatdoshlardan birining o`zi har ikki tilda axborot ifodalash imkoniyatiga ega bo`ladi. Bilingvism hodisasida ikki tildan har qanday holatda parallel ravishda foydalaniladi. Ayni holat bilingvismga misol bo`la oladi. Bizningcha, bilingvism hodisasida faqat ikki til hisobga olinadi, bir til tarkibidagi turli shevalarning o`zaro almashinib qo`llanishi bilingvismga xos emas. Umuman, diglossiya bilan bilingvism tushunchalarining farqli tomonlari quyidagicha: diglossiya bilingvizmdan farqli o`laroq, bir tilning bir-biri bilan aloqador bo`lgan ikki va undan ortiq shakllariga ega bo`lish va ularni qo`llashdir. Diglossiyaning eng ko`p tarqalganko`rinishlari bu o`z sheva va koyne²¹, shuningdek, tilning oddiy so`zlashuv hamda adabiy shakllariga egalik qilish, ba`zi bir holatlarda ularning biridan, boshqa o`rinlarda esa ikkinchisidan foydalanish, ba`zan esa bir nutqiy holatda ikkalasini navbatma-navbat qo`llash jarayonidir. *Bilingvism* ikki tilning birgalikda mavjudligini ko`rsatsa, **diglossiya** bir tilning turli shakllarda birga mavjud bo`lishini bildiradi. Shuning uchun so`zlovchilar odatdagি kundalik xayotida bir tildan, aloxida niyat, maksad ta`sirida esa ikkinchisidan, uning shaklidan kat'i nazar, foydalanish xolatlari diglossiyaga emas, bilingvismga taallukdidir.

Diglossiya bilan bilingvism o`zaro yaqin tushunchalardir. Ammo ular orasida muhim farqlar ham mavjud. Ikkala holatda ham so`zlovchilar o`z nutqida, ikki yoki bir necha lingistik belgilar sistemasidan foydalanadi, mazkur sistemalar so`zlovchi ongida mavjud bo`lib, bir-biri bilan ma'lum bog`lanishga ega. Diglossiya hodisasini alohida til emas, balki bir tilning turli shakllaridan foydalanish deyish o`rinlidir. Mazkur ikki tushuncha orasida yaqin o`xshashlik mavjudligiga qaramasdan, ular o`rtasida bir necha jiddiy farqlar bor. Agar biror bir shaxs o`z oila a'zolari, qo'shnilarini bilan muloqotda mahalliy shevadan, rasmiy muassasalar, maktab, yig'ilishlarda adabiy tildan foydalansa, bu hodisa

²¹ Бир неча шевалар учун муштарак бўлган умумий тил.

diglossiyadir. Biror kichik xalq vakili esa kundalik hayotida o`z oilasi, qishloqdoshlari, urug`lari doirasida ona tilidan, boshqa holatlarda o`zga tildan foydalansa, bu bilingvism hodisasisidir.

Diglossiya holatida, bilingvizmdan farqli o`laroq, bir belgilar sistemasidan ikkinchisiga o`tish ozroq fikriy kuch sarflashni talab qiladi. Bu esa til amaliyotiga tatbiq qilinganda katta ahamiyatga ega. Masalan, bir tilli qishloq jamoasi oldida so`zga chiqqan ma'ruzachi uchun til shaklini tanlash muammosi tug`ilmaydi. U fikrlarini o`z tinglovchilarining tilida ifodalaydi, nutqini maxsus so`zlar, kitobiy iboralar bilan murakkablashtirmaydi.

Ikkitilli jamoa oldida so`zga chiqqan ma'ruzachi uchun esa bayon tilini tanlash muammosi tug`iladi, chunki axborotni qabul qilish sifati birinchi navbatda mazkur auditoriya uchun bayon tilining to`g`ri tanlanishi bilan bog`lik. Bunday vaziyatda ona tili, uning adabiy shakli yoki o`zga til tanlanadi.

Sotsiolingvistikating muammolarini hal qilishga hissa qo`shgan L.V.Sherbaning ta'kidlashicha, *ikkinci tilni o`rganish usuliga* qarab bilingvism *sun`iy va tabiiy* xarakterga ega bo`ladi. Bu fikr qator adabiyotlarda ham, «paydo bo`lish sharoitlariga ko`ra bilingvismning tabiiy va sun`iy ko`rinishlari farqlanadi», deb kayd etilgan.

Tabiiy bilingvism, asosan, bola nutqi shakllanayotgan davrda paydo bo`ladi. Buning mohiyati esa turlicha verbal munosabatlardan tashkil topgan ijtimoiy muhit ta`siri bilan bog`lik. Munosabatga kirishuvchi «ko`cha» va «bog`cha» tilida o`zga til so`zlarining lug`aviy ma'nolarini anglay boshlaydi va talaffuz qiladi. Bu holat tilshunoslikda tabiiy bilingvism deb yuritiladi. Tabiiy bilingvismning paydo bo`lishiga turki bo`luvchi asosiy omil sifatida bir hududda qarindosh va nokarindosh tillarning mavjud bo`lishi e'tiborgaolinadi. Tabiiy bilingvism turli tilli ijtimoiy muhit ta`sirida shakllanadi. Masalan, oilada tojik, rus, ingliz tillaridanbirida muloqotga kirishish odatiy bo`lsa, ko`chada o`zbek tilida gapirilsa yoki aksincha bo`lsa, tabiiy bilingvism sodir bo`ladi. Ba`zida bola bir vaqtida ikki tilni amaliy egallaydi, ikki til sistemasi bir-biriga ta`sir qilmasdan parallel ravishda shakllangan bo`lishi mumkin. Bu kamdan-kam uchraydigan holat sanaladi.

Sun’iy bilingvism esa ta’lim bilan bog`lik tadbirlar natijasida vujudga keladi. O`zga tilni o`rganish ona tilini o`zlashtirishdan farqli ravishda boshqacha psixik jarayon zamirida amalga oshadi: ona tilini o`zlashtirish jarayoni bola ongining rivojlanishi bilan bir vaqtda amalga oshadi - bir paytning o`zida u ham fikrlashni, ham gapishtishni o`rganadi, ya’ni ona tili sistemasi bola ongida barkarorlashgan bo`ladi. Oqibatda o`zga tilni o`rganish jarayonida so`zlovchilar o`z fikrlarini oldin ona tilida shakllantirib, so`ng ularni tarjima qilishga, ma’nosiga muvofiq so`z va iboralarni o`zga til a topishga harakat qiladi. Sun’iy bilingvism jarayonida ona tili asos qilib olinadi va u har qanday kommunikativ munosabatning yuzaga chiqishida yetakchilik qiladi. Bu esa fikrlash, idrok, bilish jarayoni ona tilida, muloqot jarayoni ikkinchi tilda amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi. Bu sun’iy bilingvismning asosiy belgisidir. O`zga til ona tiliga nisbatan tobe holatda bo`ladi, ikki til sistemasidagi umumiylilik ikkinchi til o`rganilishiga ijobiy ta’sir ko`rsatsa, xususiylik salbiy ta’sir qiladi. Natijada o`rganilayotgan tilda salbiy ta’sir - *interferensiya hodisasi* yuz beradi. O`zga tildagi nutkiy muloqot ko`rinishlarida ona tiliga xos lisoniy qolip va xususiyatlardan sezilib turadi. Bu, ayniqsa, predikativ qurilmalarda aniq ko`rinadi. Boshqa tilni o`rganish jarayonida kishi ongida ikki tilning model xususiyatlari o`zaro duch keladi. Til sistemasidagi umumiylilik o`xhash tom'onlar o`zga tilni o`rganishga yengillik tug`dirsa, xususiy, noo`xhash tom'onlar tilni osonlik bilan o`rganishga monelik qiladi. Ongga singib avtomatlashgan ona tilining modelini o`zga tilda beixtiyor qo`llab yuborish hodisasi yuz beradi. Bu xodisa tilshunoslikda *til interferensiyasini* bilan yuritiladi. O`zga tilni bilishning darajasi, sifati har xil, shunga ko`ra til interferensiyasi turli tiplarga bo`linadi.

Ye.M.Vereshchagin qarashlari til aloqalari yo`nalishining asosiy muammolaridan biri hisoblangan lingvistik interferensiya tadqiqi uchun yo`l ochib beradi. Biz, Ye.M.Vereshchagin qarashlari asosida va undan farqli ravishda, lingvistik mezon yordamida interferensiya masalalarini yoritamiz. Ye.M.Vereshchagin bilingvism ko`rinishlarini psixologik nuqtai nazaridan tasnif qiladi va interferensiya masalalarining lingvistik mohiyati tadqiqotchi nazaridan

chetda qoladi. Shunday bo`lsa-da, uning bilingvizm xususidagi psixologik qarashlari lingvistik interferensiya tadqiqi uchun fundamental baza vazifasini bajaradi.

Ikkitillilik va ko`ptillilikning turli muammolariga bag`ishlangan maqolalar to`plami ham mavjudbo`lib, ularda bilingvizm, uning turlari, tarixiy ildizlari, til interferensiyasi, uning mohiyati, bilingvizmga munosabati kabi masalalar yoritilgan.²²

Ona tilini o`zlashtirish jarayoni bola tafakkurining rivojlanishi bilan uzviy bog`liq va bir paytda amalga oshadi, shakllanadi. Bola bir paytning o`zida fikrlash va gapirishni o`rganadi. Demak, ikkinchi tilni o`zlashtirishdan avval bola ongida tilning forma va ma'no tomoni yaxlit holda sobitlashadi. Ikki til bir paytda galmagal o`zlashtirilmagan bo`lsa, ona tili o`rganilayotgan tilga nisbatan dominant darajada bo`ladi. Odatda, boshqa tilni yoshlikdan mukammal o`rganmagan shaxs, ona tili sistemasi asosida fikrlagan holda nutq yaratadi. Boshqa tilning lisoniy sistemasi o`zgacha bo`lsa, o`ziga xos lisoniy to`sinq- lingvistik interferensiya xodisasiga duch keladi. Turli lisoniy to`sinq ko`rinishlariga nisbatan M.Hakimov doktorlik dissertasiyasida pragmatik to`sinq terminini qo`llaydi.²³ U yerda ham bevosita nutqning buzilishi bilan bog`lik hodisalar tahlili bayon qilinadi. Muallifning ta'kidlashicha, pragmatik to`sinq tushunchasi ostida nutqni aniq va to`g`ri ifodalanishiga to`sinq bo`luvchi omillar ko`rsatib o`tiladi. Agar pragmatik to`sinq tushunchasi ostida so`zlovchining dunyoqarashi, bilim darjasи asos qilib olinsa, lisoniy to`sinq-lingvistik interferensiya asosida so`zlovchining ikkinchi tildagi nutqida ona tili ko`nikmalarining namoyon bo`lishi tushuniladi.

O`zga tilni o`rganilayotgan shaxs odat tusiga kirgan ona tilining qoida, sistemasidan chiqib keta olmaydi, uni tark qilolmaydi. U o`z fikrini birinchi navbatda ona tilida shakllantirib, so`ngra ona tiliga teng keladigan vositalarni o`zga tildan topishga harakat qiladi. Demak, bunda bilish jarayoni ona tili asosida sodir bo`ladi, kommunikativ jarayon esa ikkinchi tilda amalga oshiriladi. Ikkinchi

²² Проблемы двуязычия и многоязычия. - М., 1972.

²³ Хакимов М.Х. Ўзбек тилида матнинг pragmatik талқини. – Филол. фан. доктори... дис. – Т., 2001 – С.

tilni o`zlashtirish jarayonida til bilan tafakkurning ajralish hodisasi yuz beradi. Natijada so`zlovchi ona tili sistemasi, normasidan qutula olmaydi, ikkinchi tilda nutqning shakllanish jarayoniga ona tili xususiyati monelik qila boshlaydi. Oqibatda, ikkinchi tilda so`zlovchi shaxs ona tili qoidalarini ixtiyorsiz ravishda o`rganayotgan tilga olib o`tishga majbur bo`ladi.

L.V.Shcherba ikkinchi tilni o`rganishda ona tili normasi, sistemasini hisobga olish, interferensial xatoga yo`l qo`ymaslikning oldini olish niyatida: «Ona tili xususiyatlarini darsliklardan chiqarib tashlashning imkoniyati bor, ammo uni til o`rganuvchining ongidan chiqarib bo`lmaydi. Shuning uchun ham o`zga tilni o`rganishdan oldin, albatta, ona tili xususiyatlarini ongli bilib olish zarur», - deb bejiz ta'kidlamaydi.²⁴

Bilish jarayonida borliq haqida tasavvurlar shakllanadi. So`zlar narsalar va hodisalarni nomlaydi, tushunchalarni ifodalaydi. Tafakkur asosida mantiqiy hamda psixologik qonunlar yotadi. Til yig`ilgan tajriba, ma'lumotlarni o`ziga xos ravishda ifodalaydi. Obyektiv borliqning in'ikosi bo`lgan tillar bir-biridan turli darajada farqlanadi.

Praga lingvistik to`garagi a'zolari tillardagi ana shu xususiyatlarga alohida e'tibor berib, ularni maxsus o`rganganlar, o`zga tilni osonlik bilan o`rganishga to`sinqilik qiladigan har xil hodisalarni aniqlaganlar. Ulardan biri *interferensiya* hodisasisidir.²⁵ *Interferensiya* aslida lotincha so`z bo`lib, *inter- ora, ferens-kiruvchi, to`siq, g`ov* degan ma'noni bildiradi. Ushbu termin dastavval fizika fanida qo`llangan bo`lib, to`lqinlarning fazoda ustma-ust tushib qo`shilgan holda tebranish amplitudasining kuchayishi yoki susayishi ma'nosini bildiradi. Keyinchalik mazkur so`zning psixologiya fanida ham qo`llanishi odat tusiga kirgan. Interferensiyaning psixologik jihatni shundan iboratki, avvalgi faoliyat uzluksiz bir maromda qaytarilaverib, avtomatlashuvi natijasida xotiradan mustahkam joy oladi. Mabodo, keyingi faoliyat avvalgi faoliyatdan turli hajmda farqqiladigan bo`lsa, avvalgi faoliyat keyingi faoliyatga mone'lik

²⁴ Шчерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград: Наука, 1974. – С.343.

²⁵ Розенцвейк В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов. - В кн: Новое в лингвистике. вып. VI Языковые контакты. – Москва: Прогресс, 1972. – С.14.

qilaboshlaydi. Natijada interferensiya hodisasi yuz beradi. Psixologik nuqtai nazardan interferensiyaning *retroaktiv*, *proaktiv*, *verbal*, *motor-akustik*, *ko`rish*, *selektiv* kabi turlari mavjudligi qayd kilingan.²⁶ Bundan tashqari bu termin biologiyada ham qo`llanadi. Gomosologik xromosomalar bir uchastkasidagi krossingoverning boshqa qo`shni uchastkalarga yangi krossin- gover paydo bo`lishiga ta`siri. Ko`pincha yangi krossingover hosil bo`lishiga to`sqinlik qiladi va shu hodisaga biologiyada interferensiya hodisasi deyiladi. Interferensiyani biz yana tibbiyat sohasida ham kuzatishimiz mumkin. Tibbiyatda intrferensiya- aralash (bir necha xil virus tufayli kelib chiqqan) infeksiyada bir virusning boshqa virus ta`sirini bosib ketishidir.

Interferensiya terminini tilshunoslikda birinchi bo`lib Praga tilshunoslari qo`llagan bo`lishlariga qaramay, mazkur termin U.Vaynrayxning «Til aloqalari» nomli kitobi nashrdan chiqqanidan so`ng keng qo`llanila boshlandi²⁷.

Interferensiya - bu ikki tilni mukammal bilmaydigan bilingv nutqida normadan chekinishdir va bunda bir tilining ikkinchi tiliga ko`rsatgan har qanday ta`siri, bu ta`sirning natijasi. Bunday psixologik jarayonda aloqaga kirishgan tillar qoialari o`rtasidagi mutanosiblik, adekvatlik buziladi. Interferensiya jarayonining mohiyati shundan iboratki, o`zga tilni o`rganayotgan shaxs ixtiyorsiz ravishda ona tilida mustahkamlangan nutqiy muomala qoidalari sistemasi normasini o`rganilayotgan tilga ko`chiradi.

1.2. Lingvistik interferensiya

Lingvistik interferensiya, bilingvizm, til kontaktlari tilshunoslikning asosiyligi psixologik, sosiolingvistik masalalaridan biridir. Sotsiolingvistik tushunchalarni diaxron va sinxron nuqtai nazardan statik va dinamik hodisalarga bo`lish mumkin nazarimizda. Ma'lum bir linsoniy hamjamiyat tili, kodlashtirish

²⁶Игнатьев Е.И. ва бошқалар. Психология. - Т.: Ўқитувчи, 1970. – С. 289.

²⁷ Вайнрайх У. Языковые контакты. - Киев, Вища школа, 1979. –С.17

ayrim muloqot vositalari kodlar kabi tushunchalar turg`unlik-statik holat kuzatilsa, diglossiya koyne, interferensiya singari hodisalar doimiy o`zgarishda ya`ni dinamik vaziyatdadir.

Istalgan tilni o`zlashtirish til normasining obyektiv reallikni ifodalovchi yangi vositalarini o`zlashtirish demakdir. Fikr ifodalash uchun xizmat qiladigan lisoniy vositalar odad tusiga kirgan ona tili vositalariga ozmi-ko`pmi o`xshagan yoki mutlaqo o`xshamagan bo`lishi mumkin. U yoki bu ma`noni o`rganayotgan tilda ifodalash malakasining tanlanishi ona tili normalarini hisobga olishni taqazo etadi. Oldindan bunday chora ko`rilmasa, ona tili sistemasi *tazyiqi sababli lingvistik interferensiya* hodisasi sodir bo`ladi. Demak, ona o`zlashtirish tilini qonuniyati bilan ikkinchi tilni o`rganish qonuniyati bir xil emas.²⁸

Lingvistik interferensiyaning paydo bo`lish sharti til kontaktidir. Til kontakti tushunchasi ostida ikki til jamoasi orasidagi nutqiy muloqot yoki o`quv vaziyati tushuniladi.

Shuni alohida ta`kidlash joizki, o`zbek tilshunosligida lingvistik interferensiyaning amaliy-nazariy jihatlari haqida ilmiy qimmatga ega fikrlar deyarli yo`q. Ayni paytda o`zbek tilshunosligining bu boradagi bir qator nazariy masalalarini hal qilishning ayni vaqtি. O`zbek tili tom ma`noda davlat tili darajasiga ko`tarilishi munosabati bilan davlatlararo iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqalarning kengayishi tufayli o`zga tillarni mukammal o`rganishga intilish kuchaydi. Bu holat tillarni intensiv ravishda tez o`rganishga monelik qiladigan tomonlarni hisobga olishni, profilaktik choralar ko`rishni taqazo etadi. Lingvistik interferensiya mohiyatini chuqur bilmay turib, tillarni qisqa muddat ichida tez o`rganish va o`rgatish masalalarini hal qilish mumkin emas.

U.Vaynrayxning fikricha, inson nutqida o`zaro aloqaga kirishgan ikki til sistemasidan biri keyinrok o`rganilgan yoki o`rganilayotgan, ikkinchisiga nisbatan birlamchi bo`ladi. Birlamchi sistema interferensiya manbai sifatida qaraladi.²⁹

²⁸ Федеренко Л.П. Закономерности усвоения родной речи.-М.,1984.-С.27

²⁹ Вайнрайх У. Языковые контакты. - Киев, Вища школа, 1979.

Bilingvismning shakllanishida analogiya qonuning roli katta, chunki bunda o`zga tilda lisoniy birliklarni yaratish va belgilash usullari intuitiv ravishda ona tiliniki bilan bir xil deb taxmin qilinadi va so`zlovchi ongsiz ravishda ularni qo`llashga harakat qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda interferensiya hodisalarini salbiy (an'anaviy qarash) hamda ijobiy (yangi qarash) deb farqlashga intilish kuzatilmogda. Adabiyotlarda mazkur terminologik qarama-qarshilik turlicha - vositali va vositasiz, ochiqva yashirin interferensiya deb ham yuritiladi.³⁰ Shunga qaramay, tilshunoslardan e'tibori, asosan, salbiy interferensiya hodisasiiga, uni oldindan aytib berish, o'rganish hamda oldini olish masalalariga qaratilgan, chunki bilingv nutqidagi *salbiy til materiali* muloqot jarayonida ma'lum bir to'siqlar yaratishi mumkin.

So`zlovchi til birliklarini, ularning shakliy o`xshashliklariga asoslanib, ikkinchi til birliklariga tenglashtirsa, tillararo aynan o`xshatish yuz beradi. Aloqaga kirishgan tillarning to`liq simmetriyasi holatida birinchi til sistemasi yaratgan birikmalar beixtiyor ikkinchi til qoidalariga muvofiq ayt mas. Bunda ijobiy ko`chirish, ya'ni *ikki til qoidalaringin bir-biriga to`g`ri kelishi* deb nomlanuvchi hodisa yuz beradi.

Interferensiya darajasi va hajmi turlichadir. Ular subyektiv va obyektiv omillarga bog`likdir. Subyektiv omillar so`zlovchining shaxsiy til qobiliyati, unin tildan xabardorlik darajasi bilan belgilanadi. Obyektiv omillarga esa aloqaga kirishgan tillarning genetik o`xshashligi, o`rganilayotgan tilning o`ziga xosligini belgilovchi uning sistem-struktur xususiyatlari kiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, har bir millat o`z tilini yuksalishini, dunyoda alohida o`rni bo`lishini xohlaydi va shu maqsadda kerakli ishlarni amalga oshiradi. Tilning yulsalishi va tarqalishiga lingvistik omillardan tashqari, tildan boshqa ekstralinguistik omillar ham katta ta'sir o`tkazadi. Bularga tarixan millat va uning bosib o`tgan yo`li hamda bu yo`ldagi turli o`zgartirishlarning tilga bo`lgan ta`siri iqtisodiy yuksaklik, siyosiy o`zgarishlar misol bo`la olishi mumkin.

³⁰Розенцвейг В.Ю. Кўрсатилган асар. – С.16.

Jamiyatimizda qator millatlarga mansub kishilar o`rtasida bilingvism hodisasi ko`p kuzatiladi. Bu esa ko`pincha interferensiya hodisasining yuzaga kelishiga olib keladi. Sotsiolingvistik jihatdan oladigan bo`lsak, bu tillarning o`zaro ta'sirlashishida tildan tashqari boshqa omillarning , jamiyatda bo`ladigan turli xil o`zgarishlarning ahamiyati katta.

II BOB. O`ZBEK LISONIY HAMJAMIYATIDA INTERFERENSIYANING VOQELANISHI

Tildagi har qanday o`zgarish kabi interferensiya ham, dastavval, nutqiy norma sohasida namoyon bo`ladi. Intenferensiya bilingvning o`zga til bilan shaxsiy tanishuvi natijasi sifatida uning nutqida paydo bo`ladi. Bilingvlar nutqida doimiy takrorlar natijasida mustahkamlanib, odatiy holga aylangan interferensiya hodisalari tilda o`z aksini topadi. Ularning keyingi qo`llanishi endi bilingvizmga bog`liq bo`lmaydi. Tor ma'noda interferensiya ikki tilli shaxsning og`zaki va yozma nutqida ona tili ta'sirida u yoki bu til me'yorining buzilishini anglatadi. Odatda, interferensiya deganda, faqat nazoat qilib bo`lmaydigan jarayonlar tushuniladi, ongli ravishdagagi o`zlashmalar unga taalluqli bo`lmadi. Ayrim horijiy so`zlarning takrori-varvarizmlardan interferensiya tubdan farq qiladi. Shu bois uning markazida bilingv turadi.

Ommaviy bilingvism sharoitida interferensiyaning ba'zi turlari til tizimiga ta'sir etib, ayrim o`zgarishlarga olib kelishi mumkin. Olimlar bu vaziyatda tilning hududiy farqlanishi- etnik sheva yuzaga kelishi mumkin, deb hisoblaydilar.

Aksariyat sotsiolingvistlar jamiyatda interferensiyanining voqealinishini bilingvism jarayoni ya'ni ikki tillilik bilan bog`lashadi. Biroq lisoniy hmjamiyatning muloqot vosiyalarini ko`zdan kechirar ekanmiz,nafaqat bilingvizmda balki diglossiya jarajonida ham kodlar aralashuvi (interferensiya) mavjudligigaguvoh bo`lamiz. Tilshunos T.VJerebilo bu hodisani ichki interferensiya (ВНУТРИЯЗЫКОВАЯ ИНТЕРФЕРЕНСИЯ) sifatida baholab, mavjud tilning turli komponentlari orasidagi aloqa hosilasi deya ta'riflaydi.

Ma'lum bir kod orqali muloqot jarayonida boshqa kod (ayni paytda ikki subkod)ning arlashuvini ham interferensiya sifatida baholash o`rinli. Shunga asosan interferensiyani ikki yirik guruhga: *dialektal interferensiya* va *internatsional interferensiya* turlariga ajrash lozim. Dialektal interferensiya til tashuvchisining bir subkod orqali muloqot jarayonida ikkinchi subkod birligini qo'llashi natijasida yuzaga chiqsa(mas, *Hamma ishim chappasiga ketti*), internatsional interferensiya ikki milliy til (kod) ning aralashuvidan hosil bo`ladi(mas, *Ozgina podumat` qilib olay*,o`zbek-rus bilingvi nutqidan) Shu o`rinda interferensiya ayrim turlari dialektal interferensiyada uchramasligi, ayrimlarining esa faolligini qayd etish lozim. Xususan, fonetik (mas, *Endi nima kilamiz?*) (Xorazm shevasi vakili nutqidan), Yuqlama qilindimi? (Qashadaryo shevasi vakili nutqidan)), leksik (mas, *Qayerda kadi sotiladi?* (bozordagi muloqotdan), grammatik (mas, *kechagi topshiriqnidarsga yozgan edik.*), leksik-semantik (mas.,*Mehmonxonangizdapashsha ko`p ekan, chaqib tashladi*) interferensiyalarni subkodlararo interferensiyada kuzatsak, sintaktik interferensiya hodisasini deyarli uchratmaymiz. Sababi aksar standartlashgan tillarning sintaktik xususiyatlari subkodlashishda ham turg`unligini saqlab qoladi. Sheva vakilida sintaktik interferensiya kuzatilsa, bu uning bilingvishgan hudud vakili ekanidan dalolatdir.

Lingvistik interferensiya til sistemasining barcha sathlarida uchraydi. Shunga ko`ra uni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

fonetik interferensiya

leksik-semantik interferensiya

morfologik interferensiya

sintaktik interferensiya

stilistik interferensiya

Nutqiy xatolar tahlili interferensiyaning turlarini aniqlashda asosiy mezondir. Bizningcha, interferensiyaning tavsifi shu bilan chegaralanmasligi kerak. Mohiyat xato turlarini aniqlash, umumlashtirish, tasniflash va ularning sodir bo`lishini belgilashdan iborat.

O`zga tildagi xato - bu odatda «to`g`ri rejalashtirilgan fikrni ifodalash uchun o`zga til vositalarini tanlashning noto`g`ri amaliyoti natijasidir.» Noto`g`ri tanlashning sabablari turlicha:

1. Ona tili va o`zga til hodisalariga yaxshi tushunmaslik tufayli noo`rin o`xshashliklarning paydo bo`lishi;
2. Ona tili va o`zga til faktlariga, shuningdek, o`zga til ichidagi hodisalarini semantik, struktur va funksional bir xil deb hisoblash. Interferensiya hodisalarining tahlili shuni ko`rsatadiki, u aloqaga kirishgan sistemalarning struktur tafovutga ega bo`lgan har qanday qismida, barcha til sathlarida paydo bo`lishi mumkin.

2.1 Fonetik interferensiya

Lingvistik interferensiya hodisasining ko`rinishlari orasida fonetik sathga xos xususiyatlar ko`zga yaqqol tashlanadi. Ikkinci tildan foydalanish jarayonida dominant tilga xos fonetik sistema elementlarining namoyon bo`lishi *fonetik interferensiyan* vujudga keltiradi. Bu esa tilshunoslikda maxsus atama - aksent termini orqali ifodalanadi. Aksentning o`ziga xos xususiyatlaridan biri - undan qutulishning nihoyat darajada qiyin ekanligidir. Chunki avvalgi talaffuz ko`nikmasi ona tilida cheksiz darajada takrorlanaverib, ikkinchi tildagi

shunga o`xhash artikulyasiyaning adekvatligiga erishishga mutlaqo to`sinqinlik qiladi.

A.A.Reformatskiy fikricha, aksent- bu o`zga fonologik sistemaga o`z fonologik sistema (fonemalar, ularning relevant va norelevant belgilari, turlari pozisiyalarda ularning turli o`zgarishlari, ritmik- aksentologiksharoitlar, mazkur zanjirning u yoki bu birliklarining boshi, o`rtasi va oxiri haqidagi qoida) ko`nikmalarini kiritishdir.³¹

Ona tili fonetik vositalari xususiyatlarini (unli, undosh, urg`u, intonatsiya va ularning bir-biriga munosabatlardagi ona tiliga xos tomonlarni) o`rganilayotgan tilga beixtiyor qo`llab yuborish ***fonetik interferensiya*** hodisasidir.

Fonetik interferensiya ta'sirida vujudga kelgan bilingv nutqidagi talaffuz o`zgarishlarini tadqiq etish, ayniqsa, uning kommunikativ ta'siri nuqtai nazaridan juda muhimdir. Til egasi suhbatdoshining talaffuziga bo`lgan munosabat ijobiy yoki salbiy bo`lishi mumkin. Mazkur munosabat til egasining ijtimoiy, madaniy, siyosiy, milliy va boshqa shaxsiy qarashlari majmuasi, tasavvurlari hamda uning til tajribasi ta'sirida vujudga keladi. Nutqiy munosabatning talaffuz tomoni suhbatdosh shaxsi hakidagi mulohaza shakllanishida yetakchi o`ringa egadir. Til egasi bilingvning o`zga til jamoasiga taalluqli ekanligini avvalo uning talaffuzi xususiyatiga ko`ra, ya'ni so`zlovchining ona tili fonetikasining interferent ta'siri natijasida ko`rinadigan nutqning o`zgachaligidan aniqlaydi. Aksent so`zlovchining shaxsini aniqlashda eng muhim ko`rsatkichdir.³² Aksent termini asli lotincha («accentus»-urg`u) bo`lib, u ikki ma'noda ishlatiladi: 1. Zamonaviy tilshunoslikda urg`u ma'nosida emas, balki ikkinchi tilni o`rganayotgan shaxs talaffuzida ona tilining fonetik xususiyatlari mavjudligi ma'nosida ishlatiladi. 2. Mazkur so`zni urg`u terminining sinonimi sifatida ishlatish uning ikkinchi ma'nosidir. Aksent termini shevaga xos fonetik xususiyatlarni tilning adabiy shaklida qo`llab yuborish ma'nosida ham ishlatiladi. Talaffuz o`zgachaligi favqulodda murakkab nutqiy hodisadir.

³¹Реформатский А.А. Введение в языкознание. - М., 1970. – С.37.

³²Вишневская Г.М. Билингвизм и его аспекты. – Иваново: Ивановский университет, 1997. – С.21

So`zlovchining o`zga til talaffuz normalaridan chekinishlari, bir tomondan, aksent bilan gapiroyotgan shaxsning u yoki bu tilga mansubligini aks ettiruvchi xususiyatdir. Shu bilan birga, aksentli nutq har qanday o`zga tilda gapiroyotgan shaxsga xos bo`lgan umumiyligi belgilarga ham ega. Bilingv nutqidagi ikkinchi til talaffuz normalari buzilishining ham umumiyligi, ham o`ziga xos belgilari mazkur til egasining idrok hamda til ongida aksentli nutqning umumiyligi ko`rinishini tashkil qiladi. Talaffuz o`zgachaligiga konkret va atroflicha yondashilsa, u fonetik sathning faqat unli va undoshlarigagina xos bo`lmay, balki urg`u, intonasiya va nutq tovushlarining kombinatorikasi va distribusiyasida ham namoyon bo`ladigan hodisadir.

Aksentli nutqda so`zlovchi tomonidan ikkinchi egallangan tilning talaffuz sistemasini imkoniyatlariiga yetarli darajada erkin ega bo`lmajanligi sababli, ona tili talaffuz modellarini qo`llab yuborishi natijasida xatolarga yo`l qo`yadi.

Albatta, til egalari nutqida ham qoidalashtirilgan normadan chekinish holatlari kuzatiladi. Ular *mahalliy aksent* tushunchasi bilan bog`lik. O`zbek tilining qipchoq, o`g`uz lahjalari vakillarining nutqida uchrovchi sheva elementlarini mahalliy aksentga misol sifatida keltirish mumkin. Masalan, qipchoq lahjasida so`z boshida y undoshining *j* undoshiga o`tishi *yo`l-jol*, *yer-jer*, *yomon-jamon*, *yigit-jigit* yoki o`g`uz lahjasida so`z boshidagi *t* va *k* tovushlarining jaranglilashishi *tag`-dag`*, *kel-gel* va hokazo.

Ma'lum tilda so`zlovchi bolalar nutqida ham til normalaridan chekinishlar mavjud. Bu, ayniksa, til normalarining shaklanish va barqarorlashuvining boshlang`ich davrida yaqqol ko`zga tashlanadi. V.V. Vinogradov yozishicha, «bola nutqi adabiy normadan qanchalik chekinmasin, uni aksentli talaffuzga kiritib bo`lmaydi».³³ Bu bilan V.V. Vinogradov bolaning nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi artikulyasiyasi bu tovushlarni talaffuz qilishga hali tayyor emasligiga ishora qiladi. Shuning uchun ham bolalar nutqiga xos bo`lgan «begona» talaffuz aksent tarkibiga kiritilmasligini V.V. Vinogradov juda to`g`ri

³³ Виноградов В.В. Лингвистические аспекты обучения языку. Вып. 2. К проблеме иноязычного акцента в фонетике. - М., 1976. – С.14.

ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan V.V.Vinogradov qarashlarini davom ettirib, aksent chegarasi yoki doirasiga faqat shevaning adabiy tilga munosabati yoki o`zga til kishisining boshka til birliklarining talaffuzi bilan bog`liq holatlarini kiritish mumkin. Bilingv nutqidagi normadan chekinishlar o`zga tilni o`rganishning boshlang`ich davrida aniq namoyon bo`ladi.

Aksent o`zgaruvchandir: o`zga tilni o`rganish jarayonida bilingv nutqi kuchli aksentdan boshlanib, keyinchalik ongli ravishda muntazam mashqqilish natijasida deyarli bilinmay ketishi mumkin.

Ikkitillilik vaziyatida bilingv nutqining fonetik jihatdan shakllanishi nafaqat nutq jarayonida amalga oshiriladi, balki u o`zga tildagi nutqning sifati, shuningdek, bilingv tomonidan o`zga til talaffuz xususiyatlarini aynan bir xil qabul qilish (idrok qilish) darajasiga ham bog`likdir. L.V.Sherba, Ye.D.Polivanov, N.S.Trubeskoy asarlarida o`zga til tovushlarini o`zlashtirish jarayonida, so`zlovchi ularni, albatta, ona tili *fonologik elagidan* o`tkazadi degan o`ta muhim fikrlar alohida ta'kidlangan. Mazkur olimlarning uqtirishicha, ona tilining fonetik xususiyatlari o`zga tilning talaffuz sistemasiga halakit beradi va nutqsathida o`zgacha aksent hodisasining paydo bo`lishiga olib keladi. Lisoniy kommunikatsiya ikki taraflama jarayondir: u nafaqat gapirishni, balki eshitishni ham taqazo etadi. Kommunikantlar o`rtasida suhbatning rivojlanishi ular orasidagi o`zaro tushunish darjasи, xabarni aynan bir xil qabul qilish qobiliyatlariga bog`likdir. Odatda, interferensiya sharoitida bilingvning nutqiy faolligi ona tilida olib borilgan muloqotning tabiiy sharoitlariga nisbatan sezilarli darajada past bo`lishi natijasida sekinlashuv kabi xususiyatlarga ega bo`lishi mumkin.

Til egasi bilan bo`lgan nutqiy muomala jarayonida bilingvning e'tibori ko`proq suhbatdosh tilining shakliga qaratilgan bo`ladi.

Muloqot vaziyati, so`zlovchining tinglovchiga bo`lgan munosabati va boshqa ekstralivingistik omillar bilingvning diqqat markazida bo`lmaydi.

So`zlovchi nutqidagi aksentning ijtimoiy jihatni bir qator jahon tilshunoslarining diqqatini o`ziga tortib kelgan va ijobiy hal qilinishini

hamon kutayotgan masalalardan biridir. Ammo o`zbek tilshunosligida aksentning bu jihatni hanuzgacha nazariy jihatdan o`rganilgan emas. Ba`zilar aksent fikr almashuviga qiyinchilik tug`dirmaydi degan fikrga borib, unga befarq qarasa, ayrimlar, ayniqsa, chet tilini mukammal o`rgatishga intilayotganlar aksentni qo`pol lingvistik xato deb hisoblaydi. Chunki aksent ahyon-ahyonda bo`lsa-da, fikriy muloqtni qiyinlashtiradi. Bizningcha, aksentdan qutulish o`ta qiyin bo`lsaham, muttasil mashq orqali unga barham berish mumkin.

Aksent hodisasi adabiy norma tushunchasi nuqtai nazaridan ham baholanishi kerak. Aksentga bunday yondashuv mohiyatan to`g`ri bo`lsa ham, boshqa jihatdan uncha to`g`ri bo`lmaydi, chunki u faqat normadan chekinish kabi belgiga ishora qiladi. Nutqiy patalogiya sababli sodir bo`ladigan talaffuz ko`rinishlarining aksentga aloqasi yo`q.

Aksent faqat lingvistik balog`at yoshiga³⁴ yetgan va kamida bir tilni to`liq egallagan shaxsning nutqiga xos. Boshqacha qilib aytganda, monolingvizmdan chiqmagan nutqiy aktlar jamoaning til malakasi tomonidan faqat normadan chekinish nuqtai nazaridan baholanadi. Agar so`zlovchining nutqi bilingvism doirasida amalga oshirilgan bo`lsa, norma buzilishi aksent sifatida baholanadi.

Sosiolingvistik nuqtai nazardan aksent - bu bilingvism vaziyatida sodir bo`ladigan talaffuz normasidan chekinishning alohida ko`rinishidir. Ikkinci tilga murojaat qilgan bilingvning talaffuzini idora qiluvchi norma mavjudligi aksentga xos jihatlardan biridir. Avvalo, **bilingvism** va **aksent** masalasiga murojaat qilishdan oldin nutqda aksent doirasiga nimalar kirishini aniqlash zarur bo`ladi.

Aksent, unli va undoshlarning talaffuzidan tashkari, urg`u va intonatsiyada ham ko`zga tashlanib turadi. Shuning uchun ham bilingv nutqidagi unli va undoshlarning aksentli talaffuziga qarshi kurash urg`u va intonasiyaga ham barobar qaratilgan bo`lishi kerak.

O`zga tilni o`rganish jarayonida, xususan, uning ilk bosqichlarida, xato manbaini aniqlashga doim ham muvaffaq bo`linmaydi. Aksentologik g`alizliklarni so`zlovchining ona tili ta'siri bilan bog`lash tabiiydir.

³⁴Лингвистик балоғат деганда, одатда, 12-13 ёш оралиғи тушунилади.

Shunday qilib, aksent tushunchasi murakkab hodisa bo`lib, turli hodisalarini qamrab olishi bilan xarakterlidir. Ikki til sistemasi va normasi o`rtasida interferensianing mavjudligi aksentni belgilashning umumiy va asosiy sharti bo`lishi kerak.

Aksentning ikki ko`rinishini farqlash maqsadga muvofiqdir: uncha muqimlashmagan *o`tkinchi aksent* va e'tiborsizlik oqibatida mustahkamlangan *goldiq aksent*. Xullas, interferensiya va uning nutqdagi aksi bo`lgan aksentning manbai *ikki fonetik sistema o`rtasidagi farqning bo`lishidir*³⁵ Mazkur fikr o`ta lo`nda, aniq bo`lsa-da, lekin unda interferensiya borasida atroflicha mulohaza bildirilgan emas. Aslida interferensianing turli ko`rinishlarini tasniflash uchun doim birlamchi til nazarda tutilishi zarur.

Progressiv bilingvizm vaziyatida aloqaga kirishgan A va B tillari hamda bir qancha I (interferent hodisalar) mavjud. Tillarning qaysi biri birlamchi T^b (ta'sir qiluvchi) va qaysisi T^q (qabul qiluvchi) ekanligiga qarab interferensianing barcha ko`rinishlari ikki guruhga ajratilishi mumkin:

$$I_1 = A^b \rightarrow B^q,$$

$I_2 = A^k \leftarrow B^b$. I₁ ning xususiyati I₂ dan farqlilagini U. Vaynrayx keltirgan misol aniq ko`rsatmoqda. Agar cho`ziq va qisqa unlilar A tilda farqlansa va B tilda farqlanmasa, $A^b \leftarrow B^q$, holatida bilingvning ikkinchi tildagi nutqida fonemalarni me'yordan ortiqcha farqlash hodisasi sodir bo`ladi, $A^q \leftarrow B^b$ holatida, aksincha, fonemalarni farqlamaslik hodisasi yuzaga keladi. Interferensiya hodisasi mazkur jarayonda vujudga keladigan aksentning farqli psixologik hamda lingvistik baholanishiga olib keladi.

T. Skovel ta'kidlaganidek, aksentning mavjudligi asl til egalarining uni farqlay olish va olmaslik qobiliyatiga bog`likdir.³⁶ Mazkur jihat aksent nazariyasi uchun nihoyatda muhimdir, chunki u interferensiya hamda aksent hodisalarining nisbatan psixolingvistik nisbiyligiga ishora qiladi. Aksentning mavjudligi bilingvning asl til xususiyatlarini farqlay olish qobiliyatiga ega emasligidandir.

³⁵ Виноградов В.А. Лингвистические аспекты обучения языку. - М., 1976. - С.41.

³⁶ Виноградов В.А. Лингвистические аспекты обучения языку. - М., 1976. - С.42

Shuni alohida ta'kidlash joizki, odatiy bo`lмаган talaffuzni sezish bilingv о`рганаютган til egasiga aloqadordir. Ikkinci tilni о`рганаютган shaxsga esa fonetik interferensiya xosdir. Tilshunosligimizda masalaning bu tomoni nazaridan chetda qolganligi seziladi. Bilingvizm ko`p qirrali hodisa bo`lganligi sababli, interferensiya nazariyasi omillarini ham hisobga olish kerak. О`рганувчи ongida ikkinchi til uncha sistemalashmagan bo`lsa, uning nutqidagi interferensiya hamda о`згааксент shunchalik kuchli bo`ladi. Demak, yangi tilni muvaffaqiyatlidir о`рганиш uning sistem xarakteriga e'tibor berishni taqazo etadi.

Fonetik interferensiya yuqoridagi intralingvistik ta'sirlardan tashqari, ekstralinguistik omillarga ham bog`lik. Ekstralinguistik ta'sirlar sirasiga, dastavval, tilning ijtimoiy mavqeい qanday ekanligi kiradi. Masalan, ingliz tilida fransuzcha talaffuz bilan so`zlash AQHda ijobiy qabul qilinsa, Kanadada, aksincha, nutqning salbiy xususiyati tarzida qabul qilinadi. XVIII-XIX asrlar rus kiborlari davrasida fransuzcha talaffuz andozalari bilan muloqot qilish madaniyatlilik belgisi hisoblangan. Bunday kayfiyat o`zbek xonliklari davridagi yuqori tabaqa kishilariga ham xos bo`lgan. Unda fors tilida so`zlash afzal bilingan.

2.2 Leksik-semantik interferensiya

Ona tiliga xos so`z va ularning semantik strukturasidagi xususiyatlarni (semantik sistema tazyiqi ostida) beixtiyor о`зга tilda qo`llab yuborish **leksik-semantik interferensiya** deyiladi. Aloqadagi tillarning leksik-semantik darajadagi о`zaro ta`siri, so`zdagi ma`nolar farqliligi natijasida ikki tilli shaxs nutqida me`yorlarning buzilishi, parafaziya (nutqda biror so`zni boshqa so`z о`rnida noto`g`ri qo`llash) va h.k. Masalan, dugonam uylandi, og`aynim turmushga chiqdi; o`zbek tilida *yuvmoq* fe`li qo`l, yuzni suv bilan tozalashga nisbatan ham, kir bo`lgan matolarni tozalashga nisbatan ham qo`llanaveradi. Bunday xarakatga nisbatan rus tilida ikki xil fe`l qo`llanadi: ishqalab yuvish shart bo`lмаган narsalarga nisbatan мыть (мыть лицо, посуду...)fe`li, ishqalab yuvilishi shart bo`lgan narsalarga nisbatan стирать fe`li qo`llanadi. O`zbek

tilida fe'ldan anglashilgan bunday harakatning farqlanishi yo`q. Rus tilidagi shunday xususiyatning o`zbek tilida yo`qligi o`zbek tilida fikrlovchini qiyaydi. Uning xotirasidagi xarakat o`zgachaligi, ya`ni o`zga semantik sistema boshqa tilga o`z ta'sirini o`tkazaveradi. Natijada rus tili semantik sistemasi qurshovi ta'sirida bo`lgan shaxsning ikki fe'lga nisbatan “Я мою бельё” gapi tarkibidagi fe'lni ona tili ta'sirida noto`g`ri qo`llanishi g`ayri tabiiy tuyuladi. Ana shunday semantik g`alizlik, nomutanosiblik o`rganilayotgan tilning semantik xususiyatlarni bilmaganlikdan, ona tilining ta'siri tufayli sodir bo`ladi. Bunday xatolikka yo`l qo`ymaslikning eng maqbul choralaridan biri ikki tilning leksik-semantik sistemasidagi semantik majoziy bichimning norma darajasidagi nutqiy qo`llanishlarini ongli bilish, to`g`ri qo`llashni bir necha bor takrorlab, avtomatlashgan mustahkam malaka hosil qilishdan iborat. Leksik-semantik interferensianing asosiy sabablaridan biri ko`zga tashlangan yangi narsa, voqeahodisalarga nom qo`yish, nomlash jarayonida atashga asos qilib olingan belgilarning ko`p hollarda bir xil emasligi, o`xshatishga asos bo`lgan k`chma motivasiyaning har xilligida hamdir: *odamning ko`zi, uzukning ko`zi, ishning ko`zi* so`z birikmalarida *ko`z so`zi o`z va ko`chma ma`noda qo`llangan*. Ko`z so`zining yuqoridagiday ko`chma ma`noda qo`llanishi semantik jihatdan o`zbek tiliga xosdir. Ushbu ko`chma ma`nodagi so`z rus tiliga aynan tarjima qilinsa o`zbek tilidagi mazkur ko`chimning milliy xarakteri ko`zga yaqqol tashlanadi. Zotan, tilning xarakterli xususiyati, spesifikasi professor S.Usmonov ta'kidlaganidek, ona tili va o`rganilayotgan tillarni o`zaro qiyoslagandagina aniq seziladi.³⁷ O`zbek va tojik xalqlarining asrlar davomida bir hududda yonma-yon yashab kelganliklari mazkur tillarning leksik-semantik strukturasiga ham o`z ta'sirini ko`rsatgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, leksik-semantik ta'sir keng yoyilgan bo`lsa ham, fonetik ta'sirdek ko`zga yaqqol tashlanib turmaydi. Shu boisdan, tadqiqotchilar tomonidan asosiy e'tibor fonetik ta'sirga qaratilgan bo`lib, tillararo leksik-semantik ta'sir e'tibordan chetda qolgan. O`zbek va tojik tillari ikkitillilik holatida bo`lganligi uchun « ... Buxoro, Samarkand, Farg`ona vodiysi

³⁷ Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т.: Ўқитувчи, 1972. – Б. 181.

viloyatlarida yashovchi tojiklar tilida o`zbek tili bilan turli til sathlarida o`xshashlik, tipologik yaqinlik vujudga keldi».³⁸ Buning natijasida ikkitilli aholiona tili hamda ikkinchi til leksik- semantik birliklarini to`la muvofiqlashtiradi va oqibatda qator semantik xatolar vujudga keladi. Masalan, o`zbek va tojik tillarida ayrim narsa, hodisalar bir xil tabaqalashtirilgan emas. Ularning nomuvofiq ma'nosini qo`llash natijasida leksik -semantik interferensiya vujudga keladi. Bunga o`zbek tilini yaxshi biladigan, o`zbek tilida deyarli xatosiz gapiradigan tojiklar nutqidan ko`plab misollar keltirish mumkin:

-o`zbek tilidagi «*yiqilmoq, tushmoq*» kabi ikki fe'lga tojik tilida «*g`altidan*» fe'li to`g`ri keladi. Shu sababli o`zbek tilining normasiga zid ravishda aksariyat hollarda «*tushib ketdi*» o`rnida «*yiqildi, tushib ketdi*» fe'llari qo`llanadi.

Kitob yiqilib ketdi.

Umida, sumkamni yiqitib yuboribsiz. (So`zlashuvdan)

Sumka stol ustidan tushirib yuborilgan holatda informant tojik tilining ta'sirida «*Sumkamni yiqitib yubordingiz*» iborasini qo`llagan, chunki tojik tilida «*g`altondan*» fe'li o`zbek tilidagi «*yiqitmoq*» hamda «*tushirmoq*» fe'llariga to`g`ri keladi. Bu holat esa o`zbek tili egasiga erish, kulguli tuyuladi.

Iltimos, fe'lmi chiqarmang!

Tojik tilining shimoliy shevalarida «*fe'lro ovardan*» iborasi- «*Achchig`ini keltirmoq*», «*Jahlini chiqarmoq*» ma'nosida qo`llanadi. Mazkur misolda tojikcha va o`zbekcha model qo`shilib «*fe'lni chiqarmoq*» shakliga kelgan. Tojik tilidagi «*shikastan*» fe'li ifodalagan ma'no o`zbek tilidagi «*sindirmoq*» hamda «*chaqmoq*» fe'llarining ma'nosiga to`g`ri keladi. Bu holat ham ularni almashtirib qo`llashga olib kelishi mumkin: «*Yong`oqni sindirib bering*».

- «*bastan*» fe'li «*boylamoq*» ma'nosini ifodalaydi, lekin «*non bastan*» iborasi «*non yopmoq*» deb tarjima qilinishi kerak. Chust shahri nonvoylari «*nonni yopdim*» ma'nosida «*nonni boyladim*» deb gapiradilar.

Yana bir guruh, leksik-semantik xatolar o`zbek va tojik tillarida ba'zi iboralarning bir - biriga to`g`ri kelmasligidan kelib chiqadi. O`zbek tilidagi ayrim

³⁸Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. - Москва: Наука, 1964. – С.129

so`z va iboralar tojik tilida ekvivalentiga ega emas, ular boshqa so`zlar bilan beriladi. Masalan, o`zbek tilidagi «*Sho`rva ichmoq*» iborasiga «*shurbo xurdan*» - «*sho`rva yemoq*» iborasi to`g`ri keladi. Shuning uchun tojiklarning o`zbekcha nutqida «*sho`rva yedim*» kabi iboralar tez-tez uchrab turadi.

Jahon tillarida so`zning ko`chma ma'noda ishlatilishi universal xarakterga ega. Shuningdek, tillarda so`zning ko`chma ma'noda qo'llanishi milliy xususiyat ham kasb etadi. Chunki ko`chirish uchun asos bo`layotgan predmetdagi belgi turli tillarda bir xil bo`lmaydi. Masalan, *qo`y* so`zi o`zbek tilida odamga nisbat berilib, ko`chma ma'noda ishlatilganda, uning yuvoshlik belgisi asos qilib olinsa, tojik va rus tilida mazkur hayvonning fahm-farosati yo`qligi belgisiga yetakchi sema sifatida suyaniladi. Nutq jarayonida o`zbek tilida so`zlovchi bu farqlarni bilmasa, interferensiya ta'siri ostida, баран so`zi *yuvvosh* ma'nosini ifodalaydi deb semantik xatoga yo`l qo`yishi mumkin. Bunday holatlar har qadamda uchrab turuvchi jarayondir. Shu sababli til o`rganishda, xususan, tarjimada bunday jihatlarga alohida e'tibor qaratish zarur. Turli tillarda so`zlarning ko`p ma'noliligi ham har xil. Bunday so`zlarning ayrim ma'nolarini o`zga tilda ifodalash, monandini topishikki tildagi har bir so`zning semantik strukturasi, valentligidagi o`zgachaliklarni topishni taqazo etadi. Masalan, tojik tilidagi «*nigoh doshtan*» fe'li ham «*saqlamoq*», ham «*to`xtatmoq*» ma'nolariga ega. Shu sababli Buxoro, Samarqand, (Qashqadaryo) shevalarida «*Avtomobilni to`xtating*» ma'nosida «*avtomobilni saqlang*» deyish odati bor.

Tojik tilidagi «*gazidan*» fe'li ham «*tishlamoq*», ham «*chaqmoq*» ma'nolarida keladi. Shuning uchun «*ari chaqdi*», «*ilon chaqdi*» iboralarining o`rnida ba'zan «*ari tishladi*», «*ilon tishladi*» iboralarini eshitishimiz mumkin.

Mazkur xatolar tojiklarning o`zbekcha so`zlar ma'nosini tojik tili semantikasi tazyiqi ta'sirida qo'llashidan kelib chiqadi.

O`zbek va tojik xalqlari ming yillar mobaynida bir hududda yashaganliklari tufayli ta'sir shunchalik kuchli bo`lganki, yuqorida keltirilgan leksik-semantik interferensiyaga oid misollarni fakat og`zaki nutqdan emas, balki

badiiy asarlardan ham keltirish mumkin. Bunday faktlar, ayniksa, Sadriddin Ayniy asarlariga xos.

"Qullar" romanining o`zbekcha variantida shunday holat kuzatiladi:

"Cholning boshidagi oq qo`y terisidan tikilgan telpak, ustidan o`ralgan ikki - uch pechlik sella, sallaning ustidan sadalgan misvak va joynamoz ustida chipor ilondek cho`lg`anib yotgan xurma danagidan yasalgan uzun tasbex bu cholning so`filardan biri bo`lganini ko`rsatar edi. Qora uyning ichida to`s halgan qimmatbaho pandi kigizi, uyning o`rta beliga yonib turg`an gulxan va uning ustida doimo osilib turg`an sora choyjushi bu cholning mehmonnavoz bir kishi ekaniga dalolat qilar edi "

Mazkur parchada Buxoro va Samarqand o`zbeklarining nutqida uchraydigan tojikcha so`zlarni qo`llash kuzatiladi. «Choydish» o`rnida «choyjushi», «mehmondo`st» o`rnida «mehmonnavoz» qo`llangan. Mazkur so`zlar tojik adabiy til normalariga to`la to`g`ri kelsa ham, o`zbek tilidaqo`llanishi bir oz erishroq tuyuladi. «Telpak ustidan o`ralgan ikki - uch pechlik sella» jumlasini olaylik. O`zbek tilida «sallaning pechi» birikmasi boshga o`ralgan sallaning chekkadan osiltirib kuyilgan kismi, uchiga nisbatan qo`llanadi.³⁹ Aslida bu o`zbek tilidagi «pech» o`ram emas, «pesh» («oldi, uchi») degan so`z bo`lsa kerak. Ammo o`zbek tiliga «pech» shaklida kirib kelgan. Sadriddin Ayniy esa telpakka ikki - uch o`ralgan sallani tojikcha «pechidan» («o`ralmoq») so`zining o`zagiga moslab, «ikki - uch pechlik sella» deb tasvirlaydi. Vaholonki, bu jumla o`zbekchada tojik tiliga nisbatan butunlay teskari ma`noni bildiradi, ya`ni telpakka ikki- uch o`ralgan sallani emas, aksincha, telpakdan ikki- uch pechi osilgan sallani ko`z oldiga keltiradi. Buni Oybekning «Navoiy» romanidan olingan quyidagi misol ham tasdiqlaydi:

Uzun pechi osilgan katta sallali boshini chaykadi.

V.I.Abayev o`z talaffuzini kuzatish natijasida ta`kidlaydiki, «bir tildan boshqa tilga o`tish jarayonida o`zga til talaffuzini mukammal o`zlashtirish mumkin, o`z ona tilisidan bitta ham so`z qo`shmasdan uning leksikasini to`liq

³⁹ Ўзбек тилининг изохли лугати. Т.1 – Москва: Рус тили, 1981. – Б. 582

egallash mumkin, lekin odat bo`lib qolgan semantik alokalar va bog`lanishlardan deyarli qutilib bo`lmaydi.»⁴⁰

Yuqorida so`z yuritilgan K.Yusupovning «O`zbek va tojik tillarining o`zaro ta`siri» nomli risolasida ham hatto muallif tomonidan leksik-semantik interferensiyaga yo`l qo`yilganligini kuzatishimiz mumkin:

*O`zbek so`zining chiqib kelishi masalasi ustida ham turli xil qarashlar mavjud.*⁴¹

Mazkur misolda *kelib chiqmoqfe'*li tojik tilidagi *baromadan* fe'lining ta`sirida *chiqib kelmoqtarzida* berilgan. Bu ham V.I.Abayevningyuqoridagi fikrini yana bir bor tasdiqdaydi.Bilingvlarning ikkinchi tilni bilish darajasi turlichadir. Ba`zilari ikkinchi tilni birinchi til kabi yaxshi egallaganliklari uchun ularning nutqida interferensiya deyarli uchramaydi. Boshqalar ikkinchi tilni past darajada egallaganligi tufayli nutqida kuchli interferensiya kuzatiladi. Yuqoridagilardan ko`rinadiki, interferensiya hodisasi har qanday tilning leksik-semantik strukturasini bilish bilan ham uzviy bog`likdir. Chunki o`zga tilning leksik-semantik strukturasini mukammal bilish so`zlovchi nutqida interferensianing bilinar-bilinmas ko`rinishinigina yuzaga keltirishi mumkin. Agar so`zlovchining o`zga til grammatik strukturasini bilish darajasi past bo`lsa, uning nutqida ona tili grammatik strukturasi o`zga til grammatik strukturasiga o`z ta`sirini kuchaytiradi. Natijada so`zlovchi nutqida kuchli interferensiya yuzaga keladi. Mavjud lingvistik ko`nikmalarning ijobiy hamda salbiy ta`sirini o`rganish ko`pgina leksik-semantik xatolarning tabiatini tushunishga yordam beradi, shuningdek u maktab, kollej, lisey, oliy ta`lim muassasalarida o`zga til o`qitishning optimal variantlarini tavsiya etishda nihoyatda katta ahamiyatga ega.Bu lingvovidaktikaning tavsiyalari tilni mukammal o`rganishda semantik interferensiyaga berilishdan saqlanishni ta'minlaydi.

Xullas, turli tillardagi leksik-semantik o`ziga xosliklarni o`rganish chog`ishtirma tilshunoslikning birlamchi vazifalaridan biridir.

⁴⁰ Ахунзянов Э.М. Двуязычие и лексико- семантическая интерференция. - Казань, 1978. – С.157.

⁴¹ Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. - Т.: Фан, 1974. – Б.13.

Ikki til leksik - semantik sistemalarining chog`ishtirma tahlili mazkur tillardan birinchisiga egalik qiluvchi shaxsga ikkinchi tilni o`rganish jarayoni uchun nimalar muntazam qiyinchiliklar tug`dirishini ma'lum darajada belgilash va o`zga tilni o`rganishda yo`l qo`yilishi mumkin bo`lgan xatolarni oldindan aniqlash imkonini beradi.

2.3 Morfolistik interferensiya

Ma'lumki, tilning grammatika qismi morfologiya hamda sintaksis bo`limlaridan iborat. Morfolistik interferensiya so`z yasalishida, so`z o`zgarishi qoidalari (paradigmalari), so`zning morfem tarkibi, har bir morfemaning funksional-semantik tomonlari va distribusiyasi, har bir so`z turkumiga xos morfolistik kategoriylarida sodir bo`lishi mumkin.

O`zbek tili tipologik tasnif bo`yicha agglutinativ xarakterdagи tillar guruhiga kiradi. Bunday tipdagi tillarda affikslar standart va aksariyat bir ma'nolilik xususiyatiga ega, o`zak fonetik jihatdan o`zakning tovush tomoni muhim bo`ladi, uning tarkibida yuz bergan o`zgarish grammatik funksiya bajarmaydi, o`zak bilan affiks o`zaro zich bog`lanmagan bo`ladi, o`zak mustaqil so`z kabi alohida qo`llanish xususiyatiga ega.

Rus, tojik, ingliz tillari morfolistik sistemasida o`zbek tiliga o`xshamagan bir qancha xususiyatlар mavjud. Masalan, rus tili morfolistik qurilishi o`zbek tili morfologiyasiga nisbatan ancha murakkab, o`zgacha: so`z yasalishi, so`z o`zgarishi, so`z turkumlari va ularga xos kategoriylar ifoda va mazmun planda keskin farq qiladi, so`zning morfem tarkibi o`ta murakkab xarakterga ega. Ana shunday rus tili morfolistik o`zgachaliklari agglutinativ xususiyatga ega bo`lgan tilda gapiruvchilar uchun rus tilida nutq yaratish jarayonida ona tilining morfolistik sistemasi to`siqlik qilmay qolmaydi. Ayrim noo`xshash o`rinlarda morfolistik interferensiya sodir bo`lib turadi: rus tilini yuqori darajada bilmagan o`zbekning друзья deyish o`rniga други deyishi я olmoshining дательний падежи мне bo`lishiga hayron bo`lib ajablanishi morfolistik interferensiya oqibatidir. Tadqiqot ishlarini olib borish jarayonida biz o`zbek va

tojik tillarining morfologik strukturalari o`zgachaligi ta'sirida vujudga kelgan morfologik interferensiya misol uchratmadik. Buni o`zbek hamda tojik tillarining uzoq muddatli aloqalari ta'sirida morfologik tuzilishlarida shakllangan muvofiqlik bilan izohlash mumkin. Masalan, o`zbek tili ta'sirida tojik tilining shimoliy shevalarida ayrim old ko`makchilar agglyutinativ xarakterdagi affiksga ixtisoslashdi va bu holat tojik tili shevalari uchun normal holatga aylandi:

Bugun men mакtabga boraman. (o`zbek adabiy tili)

Imro'z man ba maktab meravam. (tojik adabiy tili)

Imruz man mакtabba meravam. (tojik tilining Rishton shevasi)

Dastlab, tojik tili sistemasiga bunday ta'sir morfologik interferensiya deb tushunilgan bo`lsa-da, hozir neytral munosabat yuzaga kelgan:

Akang qani? (o`zbek adabiy tili)

Akam mакtabda.

Birodarat kujost? (tojik adabiy tili)

Birodaram dar maktab ast.

Akot gujonda? (tojik tilining Rishton shevasi)

Akom mакtabanda.

Grammatik interferensiya ko`p marotaba takrorlanish natijasida individual nutqdagi xususiy holatdan butun bir sheva egalari uchun normaga, umumiy qoidaga aylanishi mumkin.

2.4 Sintaktik interferensiya

Tilning sintaktik qurilish sathi so`z birikmasi va gap tarkibidagi bo`laklarning o`zaro bog`lanish qonun-qoidalarini o`zida mujassam etadi. Tilning ushbu sathida tillararo universal jihatlar bilan birga, uning o`ziga xos tomonlari ham mavjud. Ikki tilning sintaktik tipi o`zgacha bo`lgach, sintaktik interferensiya sodir bo`lishi tabiiy. Sintaktik tip jihatdan keskin farq qiladigan o`zbek va rus tillarida so`z birikmasi va gap tarkibidagi bo`laklar pozisiyasi (tartibi), sintaktik birliklar komponentlari orasidagi tobe va hokim bo`laklarining bog`lanish turlari(bitishuv, boshqaruv, moslashuv) o`rtasidagi tafovvtlari, teng va tobe aloqali qo`shma gaplar komponentlarining pozisiyasi, distribusiyasi va

ularni bog`lovchi usul-vositalar har xil. Bularning barchasi sintaktik birliklarning turli subsintaktik sathlarida **sintaktik interferensiya** sodir bo`lishiga olib keladi. Ya`ni ikki tilli shaxs nutqida ona tili sintaksisi ta`sirida sintaktik qoidalarinig buzilishidir.

So`z qo`shilmasi komponentlari tarkibidagi tobe (konkretlashtiruvchi) va hokim (konkretlashuvchi) bo`lakning o`zbek va rus tillaridagi struktur-pozision modeli:

To`ldiruvchi va to`ldiriluvchi: *kitobni o`qimoq-читать книгу*. Informant (o`zbek) nutqida: Я книга читаю yoki o`zbek tilini gap qurilishini yaxshi bilmaydigan shaxslarning nutqida *Ha, keldi u biznikiga kecha ko`rinishidagi ko`plab gaplarni misol tariqasida keltirsak bo`ladi.* (sintaktik interferensiya. So`zlar ruscha, morfologik va sintaktik qurilish o`zbekcha).

-*Mana, -deya enam nihoyat kaftlatiga urib qoqa-qoqa, kizaklarini torta-torta, qirralari uringan nimdashroqbir do`ppini ko`tarib chiqdilar ichkaridan.*

-*Uy emas bu karvonsaroy... (Erkin A'zam. Ta'ziya qissasi)*

Sintaktik interferensiyaga doir ko`plab misollarni tojiklarning o`zbek tilidagi nutqida uchratish mumkin. Masalan, o`zbekcha inkor gaplarning kesimi funksiyasida qo`llanadigan *emas*, yo`qso`zları tojik tilidagi *ne* inkor yuklamasiga to`g`ri keladi. Shuning uchun tojik tilining semantik - sintaktik interferensiyasi natijasida mazkur so`zlar o`zaro almashuvi mumkin. Masalan:

-
- *Bugun jumami?*
 - *Yo`q, bugun juma yo`q, shanbe.*
 - *Jo`ra kecha kelgani emas*

Tojik tilidan o`zlashgan izofa (aniqlanmish + aniqlovchi so`z birikmasi) o`zbek adabiy tilining yozma shaklida ko`p qo`llanib, stilga ko`tarinkilik kabi ekspressiv ma`nolarni yuklash vazifasini bajaradi:

Bu qishloqning machiti oldida qishin-yozin davom qiladigan maktabi ibtidoiy, madrasa darslari o`qitiladigan madrasachasi bor edi. (S.Ayniy. Esdaliklar.)

Xonai ka'baga kirgan odam hamma gunohlaridan pok bo`lib onadan yangi tug`ilganday bo`lib chiqar ekan. (S.Ayniy. Esdaliklar.)

Shariatni tahrir qilishni kitoblarda kufr deganlar. Buning oqibatida davlati islom shikast yedi. (S.Ayniy. Doxunda.)

Namozi asr vaqtি bo`ldi. Eshon odamlaridan biri azon aytdи. Supaga joynamoz yozildi. Eshon imom bo`lib, namozi asrni o`qidilar. (S.Ayniy. Doxunda.)

Bunday tojikcha izofali konstruksiyalarning aksariyati o`zbek adabiy tiliga o`tib, leksikalizasiya hodisasi yuz berib, so`z xususiyatini kasb etib xotirada yaxlit holda saqlanadigan alohida bir so`zga aylangan. Masalan:*dardisar, gultojixo`roz, ba niyati shifo, mardikor, Shohimardon, Shahrисabz, kavatak va hokazo.*

STUBORN

III BOB. INTERFERENSIYANING MULOQOT JARAYONIGA TA'SIRI (MUAMMO VA YECHIMLAR)

Nazariy adabiyotlar tahlili shuni ko`rsatadiki, interferensiya muammosi ko`p tadqiqotchilarning e'tiborini o`ziga jalg qilgan, til o`rganishda o`ta muhim bo`lgan masalalardan biridir. Shuning uchun ularni tahlil qilish bo`yicha bildirilayotgan fikrlar doirasi ancha kengdir. Bularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

1. Birinchidan, “til kontakti”, “bilingvism” va «interferensiya» tushunchalarini farqlash.
2. Ikkinchidan, interferensianing turli ko`rinishlarini, uning paydo bo`lishini fonetik, leksik-semantik, grammatik sathlarinuqtai nazaridan tadqiq etish.
3. Interferensianing tavsifida, no differensial kompleks yondashuv metodidan foydalanish zarur.

Interferensianing sotsial ko`rinishlari bilingylar nutqida aks etishi ta'kidlandi. Shu o'rinda o'zbek lisoniy hamjamiyatida mavjud o'zbek-rus bilingvizmini va uning natijasida yuzaga chiquvchi interferensiya hodisasini “ko`rko`rona ruscha so`zlashish” bilan adashtirmaslik kerak. Mazkur holat boshqa lingvosotsial bilan bo`g`liq va u interferensiya sifatida baholanmaydi. Shu ma'noda ona tili va xorijiy til o`quvchilari ta`lim jarayonida ayni holatning tinglovchida aks taassurot uyg`otishi va bu jarayon so`zlovchi ikki tilni ham mukammal bilmasligidan dalolat berishini aytib, uqtirib o`tish lozim.

Interferensiya tavsifining nazariy hamda amaliy natijalaridan to`g`ri foydalanish o`quv jarayonini tashkillash bo`yicha o`qituvchi ishini yengillashtiradi, o`zga tilni o`qitish jarayonida interferensiya tufayli kelib chiqishi mumkin bo`lgan oqibatlarni hisobga olish hamda oldini olishga imkon yaratadi va shunday qilib, til o`rganish sifatini yanada yaxshilashga olib keladi.

Barchamizga ma'lumki, til birliklari (leksemalar) har ikki tilning lingvistik nazariy asoslariga muofiq tarjima qilinishi lozim. Boisi, har bir til, xususan, ingliz

hamda o`zbek tillari turli oilalarga mansub va shu o`rinda, o`ziga xos ko`p qirralari mavjud. Leksik-semantik interferensiya muammosi esa so`zlarni, gaplarni, xorijiy tilga, xususan ingliztiliga tajima qilish jarayonida paydo bo`ladi. Chunki, ona tilining ta'siri ushbu jarayonda sezilarli ravishda aralashadi hamda tarjimon (bilingv) o`zbek tilida o`ylash, tarjima tilining imkoniyatlati, o`ziga xos xususiyatlari va ikki til o`rtasidagi ijtimoiy, madaniy, lingvistik farqlarni inobatga olmaganligi oqibatida ingliz tiliga tarjimalarida bir qator xatoliklarga yo`l qo`yadi. Bundan tashqari, barcha tillarda bo`lgani kabi o`zbek, ingliz hamda rus tillarining aksariyat qismini ko`p ma'noli so`zlar tashkil etadi. Polisemiya hodisasining paydo bo`lishi ham ushbu jarayonni murakkablashtiradi. Chunonchi, o`zbek tili vakili leksemani o`z lingvistik bilimiga ko`ra asoslanib qabul qiladi. Birq ingliz tilshunoslik tizimida leksemaning boshqa sememalari ham borligini o`ylab ko`rmaydi. Fikrimiz tasdig`i o`laroq, tilshunos V.V.Rozanova tartib bergan “bormoq, ketmoq” so‘zlarining quyidagi ma’nolariga diqqat qaratsak:

- ✓ Qadam tashlamoq, siljimoq. Masalan, Inson qadam tashlaydi;
- ✓ Harakat amalga oshiruvchi vositalar, predmetlar: harakatlanmoq. Mas: Poyezd to‘xtamay harakatlanmoqda;
- ✓ Ma’lum maqsad bilan qayergadir yo‘l olmoq. Mas: Idoraga yo‘l olmoq;
- ✓ Ma’lum bir yo‘nalish sari rivojlanib bormoq. Mas: Rivojlanish sari bormoq. Maqsad sari bormoq;
- ✓ Yo`nlishning ma’lum bir tomonga borishi. Mas: Yo‘l yuqoriga qarab boradi;
- ✓ “Oqmoq” so‘zi o‘rnida qo‘llanishi. Mas: Jarohatdan qon ketyapti;
- ✓ Sodir bo‘lmoq. Mas: Bahs- munozara ketyapti (bo‘lyapti); Ishlar yaxshi ketyapti;
- ✓ Ijro etmoq, sahnaga qo‘ymoq. Mas: Hozir teatrda yangi pyessa ketyapti.

Yuqoridagi keltirib o‘tilgan misollar rus va o`zbek tillari uchun birday taalluqlidir.. Ushbu misollarning ingliz tilidagi muqobil ko‘rinishlarini hamda interferensiyag uchrashini quyidagi jadval orqali ko‘rish mumkin:

O'ZBEK TILIDA	RUS TILIDA	INTERFERENSIYAGA UCHRASHI	MUQOBIL TARJIMA
U maqsadi sari ketyapti.	Он идет к цели	He is going his aim	He is achieving his aim
Qon ketyapti	Кровь идет	Blood is going	It's bleeding
Qor yog‘yapti	Снег идет	Snow is going	It is snowing
Yo‘l yuqoriga qarab boradi	Дорога идет вверх	The way watch goes up	The road runs up
Poyezd hozir yuradi	Поезд сейчас идет	The train is walking now	The train is going now
Vaqt o‘tyapti	Время идет	Thet time is going	The time is running
Ko‘ylak unga mos keldi	Платье ей Идет	The dress fit her	The dress matches her
Pyesa namoyish etilyapti	Пьеса идет	The play presents	The play goes
Dars bo‘lyapti	Урок идет	The lesson is being	The lesson is lasting

Leksik-semantik interferensianing sinonomiya doirasida uchrashi ham keng tarqalgan holatdir. Darhaqiqat, sinonimlar ma'nolari bir, lekin turli shakllarga ega bo'lgan so'zlardir. Biroq, sinonimlarni doim ham bir-biri bilan erkin almashtirib bo'lmaydi. Chunki, sinonimlar bir qancha ma'no ottenkalariga ko'ra, qo'llanish doirasiga ko'ra yoki emotsional-ekspressiv bo'yodkorligiga ko'ra bir-biridan tubdan farq qilishi mumkin. Shubhsiz, o'zbek va rus tillarida bo'lgani kabi ingliz tilida ham sinonimik so'zlar o'rtaida farq kuzatilishi mumkin.⁴²

Quyidagi sinonim fe'llar qatoriga nazar tashlaydigan bo'lsak buning guvohi bo'lishimiz mumkin: qaramoq, ko'rmoq, kuzatmoq, diqqat bilan qaramoq, tikilib

⁴² Меденцева Н.П. Лексическая интерференция в английской речи русскоязычных учащихся//Молодой ученый.-2014.-С. 840-844.

qaramoq. Ularning ingliz tilidagi anatloglarini topish mumkin: To see, Towatch, To look, To gaze, To stare.

Bir qarashda barcha so‘zlar to‘liq sinonimlardek tuyuladi. Biroq tarjimada sinonimlar qo‘llanishida ham interferensiya hodisasi uchraydi. Fikrimiz tasdig‘i sifatida quyidagi misolni havola etish kifoya:

- ✓ I have not seen you since Monday.

Men dushanba kundan beri seni ko‘rmadim

- ✓ I could not watch my favorite TV-series yesterday.

Kecha sevimli serialimni ko‘ra olmadim.

Ikkala misoldagi gaplarda “ko‘rmoq” fe’idan foydalanish mumkin. Biroq har ikkala gapning ingliz tili tarkibidagi fe’lni boshqa fe’l bilan almashtirib bo‘lmaydi. Masalan, “I have not watched you since Monday” yoki “I could not see my favorite TV-series yesterday” deb gap tuzish orqali bilingv leksik-semantik interferensianing namoyon bo‘lishiga zamin hozirlaydi. Chunki har ikkala gapda leksema xato tanlangan bo‘ladi va bu o‘z navbatida gapning semantik tuzilishiga putur yetkazadi.

Sifatlar o‘rtasidagi sinonimiya holatlarida ham leksik-semantik interferensiya hodisasini kuzatish mumkin. Masalan, o‘zbek hamda rus tillaridagi mavjud quyidagi sifatlar deyarli bir ma’noni bildiradi:

- beautiful-красивый -chiroyli;
- pretty- милый-yoqimtoy;
- nice-симпатичный -istarali;
- handsome-красивый -chiroyli (kelishgan).

Lekin yuqorida sanab o‘tilgan sifatlar hamma o‘rinlarda ham erkin qo‘llanila olmaydi. Ingliz tilida erkaklar tashqi ko‘rinishi haqida gap ketganda nice handsome kabi sifatlar ishlatiladi. Ayollar tashqi qiyofasi borasida esa pretty, beautiful. Masalan:

- chiroyli qiz - beautiful girl
- chiroyli yigit –handsome guy

Biroq “beautiful guy” yoki “handsome girl” deyish orqali sinonimlarni noto‘g‘ri qo‘llanishi tarjimada g‘alizliklar yuzaga keltirmay qolmaydi. Mana shunday farqli jihatlardan xabardor bo‘lmagan bilingv esa tarjimada leksik-semantic interferensiya muammolariga duch keladi. Bundan tashqari, emotsiyal-ekspressiv bo‘yoqdorligiga ko‘ra farqlanuvchi leksik sinonimlar ham mavjud. Masalan, quyidagi leksik sinonimlar emotsiyal-ekspressiv bo‘yoqdorligiga ega ekanligiga qarab ma’no farqlariga ega:

- aqlsiz- неумный- not clever;
- nodon-глупый(простак) -silly;
- ahmoq-глупый -foolish;
- tentak-тупой -stupid;
- oshqovoqkalla, dovdir- недалекий-pumpkin head.

Yuqoridagi leksemalarning har birida o‘ziga xos ekspressiv bo‘yoqdorlik mavjud. Shu sababdan ham hech birialmashib qo‘llana olmaydi. Chunki almashgan sinonimlar tarjima jarayonida kutilgan mazmunni bermasligi shubhasizdir. (Farqatgina to‘rtinchi leksemada kamsitish ottenkasi borligi uchun faol ishlatalmaydi). Biroq shunday bo‘lishiga qaramay, ayrim bilingvistlar nutqida bunday so‘zlar paydo bo‘laveradi va shu orqali ular interferensiyani yuzaga keltiradilar.⁴³

Til o‘rganuvchilar nutq jarayonida turli qiyinchiliklarga duch kelishlari natijasida bir qancha xatolarga yo‘l qo‘yadilar. Bunday xatolarga sabab bo‘luvchi omillardan biri bu interferensiyadir. Interferensiya hodisasini yurtimiz olimlari J.Bo‘ronov, J.Jalolov, O.Yusupov, M.Djusupov, T.Sattorov, A.Abduaizov, K.Nabiyeva, xorijlik olimlardan R.Stockwell, W.Mackeylar o‘rgangan. J.Jalolov fonetik qiyinchiliklarni, T.Sattorov grammatik qiyinchiliklarni, M.Djusupov esa fonetik va leksik qiyinchiliklarni o‘rgangan.

Interferensiya tillararo tashqi va ichki interferensiyaga bo‘linadi. Ta’sir qilishiga qarab uning kuchli, o‘rta va kuchsiz, ko‘rinishiga qarab ochiq va yashirin, shakliga

⁴³ Блажевич Ю.С. .Лексическая интерференция в условиях языкового контакта //Белгородю-2011.

ko‘ra yakka va qo‘shma tartibli, nutq faoliyati turlariga ko‘ra ekspressiv va retseptiv interferensiya kabi turlarimavjud.

Professor J.Jalolov interferensiya 3 turga ajratilishini ta’kidlaydi va ularni quyidagi turlarga bo‘ladi:

- 1) til interferensiyasi;
- 2) madaniyatlararo interferensiya;
- 3) metodikalaro interferensiya.

Ma’lumki, xorijiy til tili o‘rganilayotgan mamlakat va til o‘rganuvchi yashaydigan davlat madaniyatları, urf-odatlari, til xususiyatlarini solishtirib hamo‘rganiladi. Shunday ekan, til o‘rganish jarayonida turli madaniyatlarning bir-biriga mos kelmasligi natijasidamadaniyatlararo interferensiya hodisasi yuzaga keladi. Bertholdning fikricha, interferensiya fonologik, grammatik, leksik va orfografik ko‘rinishni o‘z ichiga oladi.

Fonetik interferensiya u, ritm, ohang va tovushlarni qo‘llashda ona tilining o‘rganilayotgan tilga ta’siri hisoblanadi. O‘zbek tilida barcha harflar to‘liq o‘qiladi, ammo ingliz tilida har doim ham bunday emas. Masalan, ingliz tilida so‘z oxirida keladigan «e»unli harfi ko‘pincha o‘qilmaydi: name [neim], give[giv]. O‘zbek tilidan farqli o‘laroq, ingliz tilida ochiq va yopiq bo‘g‘inlar mavjud bo‘lib, ochiq bo‘g‘inlar unlilar bilan, yopiq bo‘g‘inlar esa undoshlar bilan tugaydi. Shuningdek, talabalar inglizcha digraflarni to‘g‘ri o‘qishda ham bir muncha qiyinchiliklarga duch keladilar, masalan,

Dograflar	O`qilishi	Misol	Transkripsiya
ch	[tʃ]; [k]	child; character	[tʃaɪld]; [kærəktə]
th	[θ]; [ð]	think; this	[θɪŋk]; [ðɪs]
ck	[k]	Black	[blæk]
ph	[f]	Phone	[fəʊn]

wh	[w] [o`qilmaydi]	what; who	[wʌt]; [hu:]
wr	[r]	wrack	[ræk]
ei	[eɪ]	Say	[sei]
oy	[ɔɪ]	toy	[tɔɪ]
aw	[ɔ:]	law	[lɔ:]

Grammatik interferensiya esa, so‘z birliliklari, olmoshlar, zamon va mayllarni qo‘llashda bir tilning ikkinchi tilga ta’siri natijasida sodir etilgan grammatik xato

hisoblanadi. Ma’lumki, rus talabalari o‘zbek talabalariga nisbatan bu masalada kamroq xato qiladilar. Buning asosiy sabablaridan biri turli oilaga mansub bo‘lgan bu tillarning so‘z tartibi turlichadir. Rus tili ingliz tili singari ega, kesim, so‘ngra ikkinchi darajali bo‘lak, o‘zbek tili esa, aksincha, ega, ikkinchi darajali bo‘lak va kesim gap tuzilishiga ega, masalan:

Ingliz tilida: Ioften go to the library.

Rustilida: Я часто иду в библиотеку

O‘zbek tilida: Men kutubxonaga tez- tez borib turaman

Til o‘rganuvchilar, shuningdek, quyidagicha xatolarga ham yo‘l qo‘yadilar:

1. My grandfather he is very old. (noto‘g‘ri)

My grandfather is very old. (to‘g‘ri)

Yuqoridagi noto‘g‘ri gapda o‘zbek tilining ta’siri, ya’ni kishilik olmoshining qaytarilishi yaqqol ko‘rinib turibdi. Ingliz tilida esa, bu gapda kishilik olmoshining ishlatilishi shart emas.

2. She is very beautiful, isn’t it? (noto‘g‘ri)

She is very beautiful, isn’t she? (to‘g‘ri)

O‘zbek tilida rod kategoriyasi mavjud emasligi sababli 3-shaxs birlikdagi barcha jonli va jonsiz narsalarga nisbatan «u»olmoshi ishlatiladi. Ingliz tilida esa, 3-shaxs birlikda ayollarga nisbatan «she», erkaklarga nisbatan «he», predmetlar va mavhum tushunchalarga nisbatan esa «it»kishilik olmoshi ishlatiladi.

3. I can tohelp you. (noto‘g‘ri)

I can help you. (to‘g‘ri)

Modal fe’llardan keyin «to»siz infinitiv ishlatilishi sababli yuqoridagi gap noto‘g‘ri hisoblanadi.

4. She likecooking. (noto‘g‘ri)

She likescooking. (to‘g‘ri)

Ingliz tilida oddiy hozirgi zamonning 3-shaxs birligida fe’llarga «-s», «-es» qo‘shimchalari qo‘shiladi, qolgan shaxslarda esa, fe’llarga hech qanday qo‘shimcha qo‘shilmaydi.

5. Imron goed to school yesterday. (noto‘g‘ri)

Imron went to school yesterday. (to‘g‘ri)

O‘zbek tilida o‘tgan zamon fe’llari bir xil qoidaga ko‘ra yasaladi. Ingliz tilida esa, to‘g‘ri va noto‘g‘ri fe’llar mavjud bo‘lib, ularning o‘tgan zamon shakli turlicha hosil bo‘ladi. To‘g‘ri fe’llar «-ed» qo‘shimchasi orqali yasalsa, noto‘g‘ri fe’llar o‘zak o‘zgarishi va boshqa usullarda yasaladi.

Leksik interferensiya. Bu so‘zlarni o‘z o‘rnida emas, aksincha, quyidagi holatlardagi kabi noto‘g‘ri qo‘llashdir:

1. He is a beautifulboy.(noto‘g‘ri)

She is a beautiful girl.(to‘g‘ri)

Ma’lumki, ingliz tilida «beautiful» va «handsome» so‘zlari bir ma’nani anglatadi, lekin ularning qo‘llanish usuli turlichadir. «Beautiful» go‘zal, chiroyli, xushbichim va sohibjamol degan ma’nolarni anglatib, qiz va ayollarga nisbatan ishlatiladi. «Handsome» esa, ko‘rkam, o‘ktam, barno, kelishgan degan ma’nolarni bildirib, erkaklarga nisbatan ishlatiladi.

2. Can you see that highman? (noto‘g‘ri)

Can you see that tallman? (to‘g‘ri)

«High» so‘zi insonga emas, balki bino, daraxt, tog‘ va h.k.larga nisbatan ishlatiladi. Odamlarga nisbatan esa «tall» so‘zi ishlatiladi.

3. He is a tooth doctor. (noto‘g‘ri)

He is a dentist. (to‘g‘ri)

O‘zbek tilida shifokorlar tish shifokori, quloq shifokori kabi turlarga ajratilsa, ingliz tilida ular maxsus nomlanishga ega. Shu sababli til o‘rganuvchi ona tiliga qiyoslab, tish shifokorini «dentist» emas, balki «tooth doctor» deb noto‘g‘ri nomlaydi.

4. I have got two girls. (noto‘g‘ri)

I have got two daughters. (to‘g‘ri)

«Girl» qiz bola, «daughter» esa qiz farzand degan ma’noda qo‘llanadi. Shu sababli 2-gap «mening ikkita qizim (qiz farzandim) bor» ma’nosida to‘g‘ri ishlataligan.

5. I have got two brother. (noto‘g‘ri)

I have got two brothers. (to‘g‘ri)

O‘zbek tilida «son + ot» so‘z birikmasi hosil qilinganda otlar ikki yoki undan ortiq bo‘lsa ham «-lar» ko‘plik qo‘sishimchasini olmaydi; bunda sonlar ko‘plikni ifodalaydi. Ingliz tilida esa, otlar ikki yoki undan ortiq bo‘lsa, sonlarga mos ravishda ular «-s», «-es» ko‘plik qo‘sishimchalari yoki otlarning boshqa ko‘plik shakllari bilan ifodalanadi.

Orfografik interferensiya. Bunday interferensiya so‘zdagi harflarni noto‘g‘ri o‘qish natijasida yuzaga keladi. Masalan, o‘quvchi-talabalar quyidagi so‘zlarni xato o‘qib, talaffuz etishlari kuzatiladi:

So‘z yozilishi	Xato o‘qiladi	Aslida
forehead	forehed	[‘fɔ:red]
ceramic	keremik	[sə'ræmɪk]
toothbrush	tuzbrush	[‘tu:θbrʌʃ]
school	schul	[sku:l]
society	soshiti	[sə'saɪəti]

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, so‘zlarni leksik jihatdan to‘g‘ri qo‘llash, o‘z o‘rniga qo‘yib xatosiz gap tuzish, fonetik jihatdan to‘g‘ri talaffuz qilish va orfografik jihatdan to‘g‘ri yozib, o‘qish xorijiy tilni muvaffaqiyatli o‘rganish garovidir. Shu sababli tildagi interferensiya hodisasini o‘quvchi-talabalar ham nazariy, ham amaliy jihatdan o‘rganishlari maqsadga muvofiq. O‘qituvchi

esa dars davomida turli mashq va o‘yinlar orqali tillarni solishtirib, ularning o‘xshashliklarini va farqini o‘quvchitala balarga shunday o‘rgatmog‘i lozimki, ularning xorijiy tilda qilayotgan xatolari turg‘un xatoga aylanib qolmasin.

Interferensiya muammolarini tilni chuqur o‘rganish va har bir so‘zning lug‘aviy ma’nolarini anglagan holatda tarjima qilish orqali bartaraf etish mumkin.

STUBORN

Mumtoz adabiyotda shir-u shakar.

Mumtoz adabiyotda ikki va undan ortiq tilda yozilgan asarlar ham uchraydi.

O‘zida ikki til unsurlarini birlashtirgan lirik she’r shir-u shaker deb atalgan, Bunday asar namunalari xalqlar o`rtasidagi ijtimoiy-ma’daniy aloqalar zaminida vujudga kelgan. Shiru shakar ko`proq mumtoz adabiyotimizda o`zbek-tojik tillarida bitilgan. Tojikcha “shir “ so’zi “sut” degan ma;noni anglatadi. Demak, sut bilan shakarning qo`shilishi ko`zda tutiladi, bunday asarlarni XV asrdan boshlab shiru shakar deb atay boshlaganlar.O`sha davr shoiri Yusuf Amiri “ Chog`ir va Bang munozarasi”ni tasvirlashda sut bilan shakar qo`shilishidagi yoqimlilik fazilatidan foydalanildi.

Misol sifatida Navoiy g`azallaridan birining birinchi va oxirgi baytlarini eslash mumkin;

Ashraqat ming aksi shamsi-qa’si anvorul xudo,

Yor aksin mayda ko`r, deb jondin chiqdi sado.

Tashna lab o`lma, Navoiy, chun azal soqisidin,

“ Ishrabu yor ayyuhal- atshon” kelur har dam nido.

(ma’tladagi arabcha misraning mzmuni: kosa quyoshning aksidan hidoyat nurlari chiqib taraldi. Ma’qtaning ikkinchi misrasidagi arabcha so’zlar ma’nosi: Ey tashnalar ichinglar). Shiru shakarda ijod qilgan olimlar talaygina bo`lib, Muqimiy rus ijtimoiy tafakkurining ta’sirida rus so’zları uning she’rlarida rus ma’daniyati va tilining ta’sirida kirib keldi. Uning “ Moskovchi boy ta’rifida “ nomli hajviyasida ruscha o`zbekcha aralash shiru shakarlarni ko`rishimiz mumkin:

Chiqib qochti bir-bir hamma mardikor,

Kupes qoldi bu sirga hayron-u zor.

Topib mardikorni ” сейчас yuring ”,

“Пожалиста,-der edi,-emdi turing ”.

Du bora yana bordi bir ishga shul,

So`kib: ” Hem,- dedi,-kelma, дуррап nouиёл ”.

Shiru shakar yozish an’anasi o`zbek she’riyatida ma’lum darajada davom ettirildi.

Yangi shiru shakarlarning maualliflari qardosh xalqlardan birining tilidagi so`z va

iboralarni jalb etish yo`li bilan xalqqa bo`lgan do`stlik, birodarlik hislarini, fikriy yaqinlikni ifodalaydilar. O`sha davrda bu san'at turi siftigacha ko`tarilib ijobiy fikr bildirilgan bo`lsa, hozirda bunga salbiy qaraladi.

STUBORN